

✓
ԳԱՆՈՒԷԼ Գ. ՆՇԱՆՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՆԴԱԿԱՆ ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ՀԵՏԵՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԸՆՏԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒ

ՀԱՅԱՔԱՆՈՑ Թ. ԱԶԱՏԻԱՆ Ի ԹԻՒ

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ

1913

ԴԱՆԻԷԼ ՆՇԱՆԵԱՆ

202

Կը նուիրեմ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի գիշերօթիկ
բարձրագոյն վարժարանի ուսանողներուն:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Դույս Ա. Արիներ.— Հնդիկներուն փաղափա՛ն կազմակերպութիւնը.— Կրօնը եւ Վեհաներ.— Աստուածաբանութիւն եւ Փիլիսոփայութիւն.— Հնդիկներու փաղափափութեան եւ փիլիսոփայութեան վրայ խօսող բանասէր մասենագիրներ.— Փիլիսոփայական դրութիւններ:

Դույս Բ. Հնդկաստանի փիլիսոփայական դպրոցները. (Ա. Ճէյմինիի դպրոց կամ Միմանսա Բուրվա. Բ. Վիազայի դպրոց կամ Միմանսա Ուքթաւա. Գ. Կօթամայի Նիայան. Դ. Քանասայի Վեսեքիան. Ե. Կապեյլայի դպրոց. Զ. Բաքանչալայի Եօկան:)

Դույս Գ. Մահապարաթա եւ Ռամայանա.— Պալկապ-Կիթա.— Մանուի Օրինագիրքը.— Պրահմինականութիւն.— (Պրահմա. Սիվա. Վիւնու.)— Պուսսայականութիւն. (Պուսսայի կեանքը. Նիրվանա. Զորս մեծ նշանակութիւններ. Բարոյականութիւն:

ՓՈՒԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանուց զիշերօրիկ քարձրացոյն վարժարանին Պատնոքեան եւ Փիղիսոփայութեան բազմամեայ եւ բազմադիւն ուսուցչին՝ Տիար Դանկէզ Գ. Նշանեանի այս համեւտ աշխատութեան մէջ բիւրեղացած եւ Հնդկի Փիղիսոփայութիւնը իր գլխաւոր երանգներով ու անկիոյի պատնոքեանը եւ կուգայ շա՛ս զգալի պէտք մը ու պակաս մը լեցնել:

Յարգելի հեղինակը դիւրմբոնելի, մաքուր ու սահուն Հայերէնով մը, հետեւողութեանը ընտիր հեղինակներու, երեք զրոյթներու մէջ կը պատկերացնէ մեզ Հնդկի Փիղիսոփայութիւնը շա՛ս յստիօրէն եւ կը գերազանցէ ցարդ յոյս տեսած հայերէն բոլոր հասոյտնոր հրատարակութիւնները՝ քերթերու, հանդէսներու եւ պատմական ու փիլիսոփայական երկասիրութիւններու մէջ:

Ես շատ՛ր կը ճանչնամ, որովհետեւ կը խօսին կամ կը գրեն Վեհապետ, Մահապարաքայի. Ռամայանայի եւ Մանու Օրինագիրքին վրայ, Պուստան ու Բրիստուք մեկնակոյ կը բաղդատեն, Պուստայական բարոյականութիւնը Բրիստոնեական բա. նականութեան վեր կը նկատեն, եւ որովհետեւ Տեմիրճիպաշեանը կարդացեր են, Նիւմանային կ'անկան. եւ սակայն անոնց ո՛չ մէկուն վրայ կ'ըցած են ունենալ որոշ գաղափար, պատմական ծանօթութիւն ու փի-

շխտիայական փերըծում: Առհասարակ մեր դպրոցներուն մէջ աչ աշակերտածները այդ սահմանէն դուրս չեն ելած եւ յաւէտ աշակերտներուն միջեւ շփոթութեան ու սխալ հասկացողութեան մասնուած են, քան առաջնորդուած դէպքի ճշմարտութիւն, դէպքի ուղիղ տրամաբանութեան փայ հիմնուած որոշ ակզբունքներ. ու ասի արդիւնք է ապահովաբար, հայ շեղումով պատաստուած շաւազոյն գործի մը չգոյութեան:

Տիար Դ. Նշանեանի այս աշխատասիրութիւնը՝ իր անկողի, հաւանոս, պարզ եւ մանաւանդ ածանազին հանգանակներով ու առաւելութիւններով, կուտայ հետաքրքիր ընթերցողին եւ միաժամանակ դպրոցականին ձեռքը կարի նպատակաշարունար ուղղութեամբ ու խնամքով պատաստուած գործ մը:

Կը սիրենք հաւասար որ ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանայ Տիար Դ. Նշանեանի «Պատմութիւն Հնդկական Փիլիսոփայութեան»ը եւ հեղինակը իր խօսքումին համաձայն, Արեւելեան միւս Հին Ազգերու փիլիսոփայութեան պատմութիւններն ալ պիտի հրատարակէ յաջորդաբար եւ ընդհուպ:

Մարգարեան

ՄԱՄԻԿՈՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՆԴԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

— օօօօ —

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արեւել. — Հնդկներուն ժողովուրդական փիլիսոփայութիւնը. — Կրօնը և Վերաներ. — Աստուծոյ Բանութիւնը և Գիտութեան Բանութիւնը. — Հնդկներու ժողովուրդական փիլիսոփայութեան և Գիտութեան Բանութիւնը. — Փիլիսոփայական դրոշմներ:

1. Արեւել. — Աստուծոյ ցեղէ յառաջ եկած Արեւել. բուն նախնիքն բնակավայրը եղած է Պարսի (Toit du monde) և Հինդու-Քուշի լեռնաշղթան: Այս ցեղէն Քրիստոսէ շատ և շատ դարեր առաջ, երկու ճիւղեր անջատուած՝ մին դէպ Հարաւ-Արեւմուտք չուելով հաստատուեցաւ այժմու Իրան կոչուած երկրին մէջ, իսկ միւսը Հինդու — Քուշի կիրճերէն անցնելով՝ և օթեւանէ օթեւան ուղղուելով եկաւ հաստատուեցաւ Սաքա-Սինդուի (Խոթ-Նագետ) մօտերը, որ այսօրուան Բենգալն է. (Pendjab) գետերուն երկուքը կորսուած ըլլալուն և նոյն ուղղութիւնով յառաջացաւ մինչեւ Ինդոսի ափունքը՝ ուր երկար ժամանակ մնաց եւ նուաճեց negritoide կոչուած

բազմաթիւ սեւամորթ վայրի բնիկները՝ զորոնք իբր թըշ-
նամիներ նկատելով կոչեց Տասխուներ (dasyous), որ
կը համապատասխանէ զենտական Տափու և Տակիու (Dak-
hou), (Dandyou) բառերուն։ Գաղթող այս Արիները
կոչուեցան ընդհանրապէս Հնդիկներ, և իրենց բնակա-
վայրն ալ՝ Հնդկաստան կամ Արիա-Վարդա, այսինքն
պատուաւոր մարդ երու երկիր. (Pays des hommes ho-
noraables)։ Հոս երկար ժամանակ պահեցին իրենց նախ-
նական տիպը և լեզուն և բնիկներուն հետ չխառ-
նուելով իբրեւ անշատ ցեղ մը ապրեցան։ Հոս միանգա-
մայն յորինեցին այն կրօնական նուագները՝ որոնց ամ-
բողջութիւնը կը կազմէ Ռիկ-Վեքան՝ որով կ'սկսի Վէ-
տայական Ա. շրջանը։

2. Բազմաթիւ կաղաքներու շրջանը.

Հնդիկներու քաղաքական կեանքը և պատմութիւ-
նը ո՛չ այնքան պայծառ և ծանօթ են. քանզի ասոնք
Եգիպտացիներուն պէս կանոնաւոր և ճոխ թագաւորա-
կան հարստութեան (dynastie) չափացան, և այս մասին
պէտք եղած բուն ծանօթութիւններուն համար զիմեռու
ենք Մահապարաքս և Ռաւայանա կոչուած երկու հըս-
կայ գիւցազներգութիւններուն, որոնք միաժամանակ, Հըն-
դիկ Արիային կեանքով բիւրեղացած իբր պատմական
կոթողներ՝ կանգուն կը կենան։ Երկար ժամանակ Գան-
գէս և Ինդոս գետերուն մէջտեղի արօտավայրերը դե-
գերած այս Հնդիկ ցեղերը նախապէս բաժնուած են մա-
նրմունք իշխանութիւններու և կը կառավարուէին Վիքա-
թի (Vic-Pati) կոչուած աստնակալներով կամ դատաւորնե-
րով և իրենց իշխանութիւնը հետզհետէ տարածեցին մինչև
Վինդիա (Vindhia)՝ որ լեռներու շղթայ մ'է և թերա-
կզկն երկու մասերու կը բաժնէ։ Ժամանակ անցնելով
Ռաւա թագաւորը՝ Ռաւայանա գիւցազներգութեան հե-
րօսը և իր յաջորդները իրենց իշխանութիւնը տարածե-

ցին բնիկներուն օժանդակութիւնով դէպի Սէլան։ Ա-
սոնցմէ ետք սկսաւ Մակեդոնացի աշխարհակալին՝ Ա-
ղեքսանդրի արշաւանքը՝ որուն տեղի տուած է Պարսից
Դարեհ թագաւորը։ Հնդկաստան գրեթէ ամէն ժամանակ
օտար ընչաքողց աշխարհակալներուն սրտովայրը ե-
ղած է։ Մէկ կողմէն կլիմային բնական գեղեցկութիւնը,
համեմեներուն շատութիւնը և միւս կողմէն ոսկիներու
տիրանալու մարմաջը շատ մը աշխարհակալներուն անյադ-
ցանկութիւնը և ագահութիւնը զրգոսած է և ասոնք
հետզհետէական արշաւանքներով հոսանքի պէս գրեթէ
անցած գնացած են։

Քրիստոնէութեան Ա. տարիները Հնդկաստան նուաճ-
ուեցաւ Ասիոյ խորքէն դուրս թող հրոսակներէն հա-
լածուած փախտականներէն։ Է. դարուն Արաբները զօ-
րացան, ԺԳ. դարուն Աֆղանները և ԺԳ. դարուն ալ
Մանկղեան տարրը տիրեց՝ որոնց պետը եղած էր թիմուր
լէնկ, և ճիշդ Յ դար տեւող իշխանութիւն մը հաստա-
տած է այս արիւնարբու գազանը։ Այս միջոցին հնազնե-
տէ հաստատուեցան Փորթուկէզցիները, Գաղղիացի-
ներ և Անգլիացիներ՝ որոնց վիճակուած էր վերջապէս
թերակղզիին ամբողջ գրաւումը։

3. Կրճը և Վէքաներ.

Հնդիկներուն նախնական կրօնը և Աստուածարանու-
թիւնը խտացած կը գտնենք Վէտաներու մէջ, որոնք
իբր Հնդիկ Արիայի մտքին գրական առաջին հրաշակիրները
և նուիրական գիրքերը յորգուած են։ Վէտա բառը Սա-
նսքրիտ լեզուաւ կը նշանակէ — գիտնալ։ Արիական միա-
քը՝ այն հրաշածին և արիիանշող երկրին մէջ բնու-
թեան պէսպիսուն գեղեցկութիւնէն զլիթուած ու հմայ-
ուած, երգեց նոյն ինքն բնութեան առարկաները և
աստուածացուց զանոնք։

Արդէն ընդունուած բան մ'է թէ կլիման և միջա-

վայրը տիրական ներգործութիւն կ'ընեն ժողովուրդներու սրահերուն և մարքերուն վրայ:

Նախնական մարդը բնական օրէնքներուն վրայ կատարեալ գիտական ծանօթութիւններ չունենալով, նկատեց բնութեան զօրութիւնները իբր գիտակից իրեր, գրեթէ անձնաւորուած և կամքով օժտուած: Այս պատճառաւ Վէտայական Ա. չըջանի կրօնը եղած է բնութեան զօրութիւնները, տեսականօրէն ներկայացնող խորհրդանշան մը կամ թէ ճիշդը ըսելով, բնութեան կրօն մը:

Բայց այս կրօնը իր պարզ վիճակին մէջ չնմաց. դարերու տեւողութեան մէջ բարեխոյնութեան օրէնքով շատ մը փոփոխութիւններու ենթակայ եղաւ և Վէտայական բազմաստուածութիւնը եղաւ Պրահմանական համաստուածութիւն. քանզի արիական ոգին իբր շնչաւոր նկատած իրերուն մէջ կը տեսնէ մեծ ոգին՝ արման (Atmā) որ կը ներշնչէ ամէն բան: Եւ միանգամայն բնութեան չարժուէն իրերուն ընդմէջէն նշմարեց իտեական զօրութիւն մը՝ որուն Պրահմա սնունը տուաւ՝ որ կը նշանակէ խօսք կամ աղօթք:

Այսպէս Վէտայական բազմաստուածութիւնը Պրահմանական եղաւ՝ որուն ծոցէն ելած են 3 աստուածներ, ինչպէս՝ Պրահմա, Վիշնու, Սիվա՝ որոնք Հնդկական թրիվուրթին կը կազմեն՝ ետքը այս կրօնը հասաւ մինչեւ բնագանգական բարձրութիւն, որ է Պուտտայականութիւն:

Այդ Վէտաները ոչ թէ կրօնական երգերու, ռաներաներու, մրմունջներու հաւաքածոյ մ'է, այլ անոնց քաղաքակրթութիւնը ծրարող հսկայ յիշատակարաններ կամ ըստ Մաքս-Միլլէրի «Մարդկային ազգի դաստիարակութիւնը». քանզի հոն կրնանք ուսումնասիրել Հնդկ Արիային կեանքը իր բոլոր գրուագիտներով եւ կրօնանք հասկնալ թէ ինչ փուլերէ անցած է Հնդկական քաղաքակրթութիւնը: Ասոնք ընդհանրապէս չորս մասե-

րու բաժնուած են, ինչպէս, Ռիկ-Վեդա, Եւանդ-Վեդա, Սիւն-Վեդա, Աքարվա-Վեդա: Եւ այդ Վէտաներէն ամէն մէկը միանգամայն որոշ բաժանումներ ալ ունեցած է, ինչպէս, Սանհիտա-Մանդալներ՝ երգերու հաւաքածոյ մը, երկրորդը՝ Պրահմանան:

Վէտաներու Ա. ք կոչուած է Ռիկ-Վէտա՝ որ ամենէն չինը և գլխաւորն լլտալով հանդերձ, գերազանցօրէն չիւսուած բանաստեղծական գողարիկ տաղարան մ'է, ասոր համար կոչուած է Ռիկ-Վէտա. ոտանաւոր գրուած է ուղայն կը կարգան բարձրաձայն, իբր ոգիներուն ուղղուած մրմունջներ: Եւ այս ոգիներէն են Թորսրա (Tordra) երկինք, Ակնի (Agni) հուր, Վայեու (Vâyus) օդ, Վարունա (Varouna) ջուր, Սուրիա (Sûria) արեւ, Շանդրա (Shandra) լուսին, Ուշա (Usha) արշալոյս, Նիսա (Nîça) գիշեր. Ասվինօզ (Asvinos) վերջալոյս, Բրեթհի (Prethvi) երկիր: Զեմ ուղեր յիշել Ռիկ-Վէտայի ուրիշ ութ բաժանումները:

Երկրորդը Եւանդ-Վէտա՝ որ կը նշանակէ մրմունջներու Վէտա, արձակ գրուած և մրմնջելով կարգալու սահմանուած է՝ թէև Ռանու բառական իմաստով կը նշանակէ զոն: Այս ալ գեղագիտօրէն չարայարուած աղօթիկ մ'է, և կը բովանդակէ միանգամայն կրօնական ծիսակատարութեան կանոնները:

Երրորդը Սիմա-Վէտա, չափական դրութեամբ յօրինուած և երգելու սահմանուած է. Ռիկ-Վէտայի վերայ ձեւուած ու չափուած:

Չորրորդը Աթար Վէտա՝ ոչ-Արիական ցեղին պատկանող յետին աստիճանի գործ մ'է, աւելորդ անտաֆա պաշտութիւններով խճողուած:

Վէտաներու մէկ ուրիշ մասը կը կազմէ Պրահմանը, իբր մեկնարան Վէտաներու կամ ծիսարան, արձակ գրուած, կը պարունակէ պատուէրներէ, մեկնութիւններէ զատ,

զատ, խորհրդապաշտական և փիլիսոփայական մտածողութիւններ և ասկէ յառաջ եկած է Ուքսանիշասը՝ որ աստուածաբանական տեսութիւններով խտացած գիրք մէ. արդէն Ուքսանիշաս կը նշանակէ Աստուածաբանութիւն՝ որուն ուսումնասիրութեան առարկան եղած է թէ բնութիւնը, և թէ Աստուածային ու մարդկային հոգիները:

Վէտաները ընդհանրապէս գրուած են Սանսքրիտ լեզուով որ Պրահմանական դաստիարակին գրական լեզուն կամ թէ Աստուածներու լեզուն կոչուած է (Surabāni). և Պրահմիներ կը նկատեն զայն իբր աստուածային գիր (de vanā gari) (écriture divine). և բոլոր լեզուներուն իբր մայրը յարգուած, թէեւ այսօր խօսելէ դադրած է:

Վէտաներուն նուագները հաւաքուած են հետզհետէ, քանզի ասոնք դարերու ընթացքին մէջ սերունդէ սերունդ յեղեղուելով և հանդիսաւոր կշռութեամբ երգուելով հասած են մինչեւ մեր ժամանակները: Այս երգերուն հեղինակները կամ թէ ճիշդը ըսելով հաւաքելիները եղած են Վիւագի, Վաշմիթի, Բիշնա:

4. Աստուածաբանութիւն և Փիլիսոփայութիւն.

Այս Վէտաներուն մէջ ծրարուած կը տեսնենք Հնդկական կրօնը՝ որուն վրայ հաստատուած է Պրահմանական լնկերութիւնը իր քաղաքական օրէնքներով, իր քաղաքակրթութիւնով և արուեստներով:

Կրօն և բանաստեղծութիւն իբր հարադաս քոյրեր, իրարու հետ միացած կ'ընթանան, ինչպէս պայծառօրէն ցոյց կուտայ մարդկային ցեղին պատմութիւնը: Այս երկու քոյրերը Շնորհաց աստուածուհիներու (graces) պէս, իրարու հետ պղուած ուժգնօրէն կը խաչառան ու կը կայտունեն, օրօրելով հեշտին անըջանքներուն մէջ թէ՛ աստուածները և թէ մարդերը: Կրօնը տիրող ոյժ մը և բարեբար ազգեցութիւն մը ունեցած է մարդուն հոգի իսկ էութեան, դաստիարակութեան և կրթական գործերուն վրայ:

Ասանց վարանկու կրնամ ըսել թէ քաղաքակրթութեան հիմը կը կազմէ կրօնը:

Կրօնի իբր սերտ ընկերը նկատուող բանաստեղծութիւնը ասկէ ընդունած է իր բոլոր թրթռացումները, յուզումները, և ներհնչումները: Ուստի բացէ ի բաց կրնանք ըսել թէ բանաստեղծութիւնը՝ գրականութեան առաջին խօսուն և թրթռուն լեզուն՝ կրօնի ծնունդը եղած է. նոյնպէս կրօնքը յառաջ բերաւ աստուածաբանութիւնը և Հնդկական աստուածաբանութիւնը հիմնուած կը տեսնենք համաստեղծութեան վրայ. քանզի Հնդկական միտքը ընդունեց տիեզերական հոգի մը և աշխարհը նկատեց անոր մի բլխումը կամ լոյս-կաթումը: Այսպէս նիւթ և հոգի, իրարու հետ մէկտեղուած, իրարու հետ շաղկապուած, Հնդկական համաստեղծութիւնը կը կազմեն: Այսպիսի աստուածաբանութիւն մը, ժամանակի ընթացքին մէջ հետզհետէ զարգացաւ, ծառայեցաւ երկու ուղղութիւններու հետեւելով. այսինքն՝ մէկ կողմէն կը զընենէր նիւթը և անոր զանազան փոփոխումները, միւս կողմէն ալ, նիւթին հետ միացած կը նկատէր թագունը օրութիւն մը, անհուն հոգի մը՝ որուն բուն իսկ ծանօթութիւնը առաջնորդեց փիլիսոփայութեան և այս ծանօթութեան հետ ընդունած է բարոյական ուղղութիւն մը, ինչպէս ի տես կուգայ ցայտուն կերպով իրենց հետզհետէ յառաջ եկող փիլիսոփայական կազմակերպութիւններուն մէջ: Քանզի Հնդկիկ Արիան, միշտ իր նախկին լոյս հաւատքին մէջ կառչած չմնաց, միշտ բանաստեղծական անըջանքներուն մէջ չօրօրուեցաւ. իր լոյս հաւատքը տեղի տուաւ հասուն մտածողութեան՝ որով ճշգնեցաւ հասկնալ ինչ որ կը պաշտէ ու կը պաշտէր. ուղեց ըմբռնել թէ ինչ բանի կը հաւատար: Այս մտածողութեամբ, կարծես թէ սթափած բանաստեղծական հրմայքներէն, տիեզերքի թագունը գաղանիքներու և խորհուրդ-

ներու արջեւ սկսաւ իւրովսանն հարցումներ ընել և իր մը-
տածողութեան նոր ոյժ, նոր թափ տալով յղացաւ փիլիսոփա-
յական բարձր ճշմարտութիւններ և բարոյական ողջ սկզ-
բունքներ, և ըմբռնեց արեւելքին մէջ նիւթին զօրու-
թիւնը և միութիւնը և էականութեւ իրարու հետ ունեցած
օրինական յարակցութիւնը. ահա այսպէս ծնաւ փիլիսո-
փայութիւնը՝ որ նոյն ինքն կրօնի և բանաստեղծութեան
ծնունդն է։ Կրօնը յառաջ բերաւ Աստուածաբանութիւնը
ու այս ալ՝ Փիլիսոփայութիւնը։ Արդէն միշտ այսպէս ե-
ղած է և այս է հոգիին զարգանալուն բնական ընթաց-
քը։ Նոյնը կը տեսնենք Յունաստանի և ուրիշ ցեղերու
պատմութեան ընթացքին մէջ։ Սա ալ չմոռնանք ըսելու
թէ, այս ու ասոր նման հարցեր, բարդ և մանուածող
կնճռոտութիւններ յառաջ բերած են և Հնդկական հան-
ճարը չկրցաւ որոշակի գաղափարներ արտայայտել. այս
պատճառաւ փիլիսոփայական ալիակերպ զրութիւններ
յատալ եկան, ինչպէս պիտի տեսնենք։

5. Հնդկաստանի Բաղաւադիստ-Քեան և Փիլիսոփայութեան
Կայսր Բանասէր Մադանմոհանի.

Թէեւ Հնդկական կրօնը և գրականութիւնը, հա-
կառակ իրենց քաղաքական կազմակերպութեան, վը-
ճիտ պարզութիւնով փայլած են, բայց երկար ժամանակ
անծանօթ մնացած էին գիտական աշխարհին մէջ։ Թէ
Պրահմանը և թէ Պուտտան զանոնք պահած են իբր
սրբազան աւանդներ, հեռու խուզարկու ոգիներէ և քնն-
նադատներէ։ Բայց երբ եւրոպական յարաբերութիւնները
սկսան, եւրոպացի լեզուագէտներ հետաքրքրուեցան այն
սրբազան համարուած աւանդները լոյս աշխարհ հանելու
իրենց թարգմանութիւններով և մեկնութիւններով։ Բայց
հակառակ ասոնց խուզարկու ուսումնասիրութեան, Հնդկ-
կական փիլիսոփայութեան զանազան զրութիւններուն,
վրայ տարտամ և անորոշ ծանօթութիւններ ունեցած են

քանդի ժամանակագրական ճշգրտութիւնը կը պակասէ։
Ասկէ կրօնք մակարեւել թէ, Հնդկական միտքը ժամա-
նակի յարափոփոխ հասանքէն և իրեքայնորդութեան
ընթացիկ օրէնքէն խոյս տուած՝ իր յալըր գործերուն և
գրուածքներուն յաւիտեականութեան կիւքը զրօշմած է.
ամէն ժամանակ անհունի, մշտնջենականութեան գաղա-
փարը ներշնչած է, ինչպէս կը տեսնուի իրենց աւանդա-
վէպերուն մէջ։

Այսու ամենայնիւ, այս մասին յայտնուած տեսու-
թիւնները և ժամանակագրական ճշգրտութիւնները որքան
որ մութ և տարտամ ու խորհրդաւոր գաղափարներով
պարուրուած ըլլան, յայտնի է որ Հնդկական փիլիսոփա-
յական կազմակերպ զրութիւնները շատ և շատ ընդար-
ձակ և խորունկ եղած են. այս զանազան զրութիւննե-
րուն մէջ իսկ չհշտելի է իրենց կրօնի ուղղակի ազդե-
ցութիւնը և հակազդեցութիւնը։

Այս մասին խոսող բանասէր մատենագիրներուն մէջ
նշանաւոր եղած է Ուարտ (Ward) որ 1818ին հրատա-
րակած է գրուածք մը սա խորագրիւն տակ «A view of
History, Literature and Religion of Hindous» որուն մէջ
պարզուած՝ յայտնագործուած տեսութիւնները չահեկա-
նութենէ հեռի եղած չեն։ Յիշուելու արժանի է նաեւ Գոյէ-
պուր, անգլիացի արեւելագէտ գիտնականը (1765-1837)
որ Ասիական ընկերութեան նախագահը եղած է և խո-
րապէս ուսումնասիրած՝ Սանսքրիտ լեզուն, և իր լայն
հմտութիւնով գոհացուցած է փիլիսոփայ-պատմաբաննե-
րուն փառաքները՝ որոշ ու մեկին ծանօթութիւններով և
խորին, նրբին տեսութիւններով։

Նշանաւոր եղած է միանգամայն Ժան-Լուի-Պիւր-
նուֆին որդին՝ Էօթէն-Պիւրնուֆը (1801-1852) արեւելա-
գէտ գիտնական մը՝ որ զննատական լեզուին վրայ ուսում-
նասիրութիւն ըրած և հրատարակած է այս խորագրիւն

տակ «Introduction de l'histoire du Bouddhisme».

Կը յիշուի նաեւ Անգիաի տի-Բեքրոն գաղղիացի (1731-1805), որ իր արեւելագէտ՝ համբաւ չինած է և՛ առաջին անգամ թարգմանած՝ Զենտ-Ավետան և միաժամանակ հրատարակած է Ուքնիզասնէր՝ որք Հնդկական Ուքնիզասնիւրուն հաւաքածոներն են, կուռ տեսութիւններով համեմուած :

Կը յիշուի նաեւ Էյչօֆը, Ֆրեստերիկ-Կիւսթալ-Էյչօֆ գաղղիացին՝ որ Հնդկաստանի լեզուներու լաղղատութիւն մը ըրած է : Ի միջի ալլոց, Էրաիտաղիտութեամբ յիշելի է Ուքնարչմէն և Վ. Գուզէնը՝ որ իր փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ բաւական ընդարձակ տեսութիւններ բրած է Հնդկի փիլիսոփայութեան պատմութեան մասին . և շատ մը կէտերու մէջ ևս ասոր հետեւած եմ :

6. Փէլեոփայական դրոշմներէ կա՛մ Տարաններ :—

Հնդկի Ռիշիները, որքան որ բանաստեղծութեան մէջ վերին ոլորտները սաւառնած են, այնքան ալ միակ իմաստասէրները՝ ներքնատեսութեան մէջ ապրելով յլացած են բարձր ճշմարտութիւններ և բարոյիկ ողջ սկզբունքներ . և ոչ մէկ ցեղ Հնդկի Արիային չափ բնազանցութեամբ օժտուած է :

Նա լոկ կրօնական բնազանցութեան մէջ չմնաց . ունեցաւ անկախ փիլիսոփայութիւն մը՝ որ Պուտտայականութեան դուռ բացաւ : Անոնց փիլիսոփայութիւնը գարերու հոգիւմին մէջ չափ մը կերպարանափոխումներու ենթարկուած և բազմաթիւ դրոշմներու կամ Տարաններու ծնունդ տուած է : Փիլիսոփայական առաջին դրոշմները նախ Վէտաներու պարզ միկնութիւններն էին : Յետոյ փիլիսոփայական հայեցողութիւնը քիչ քիչ ազատագրուեցաւ Պրահմաններու Աստուածաբանութիւնէն, և զգայապաշտութիւնէ մինչև խորհրդապաշտութիւն և ըս

կեպակիւթիւն, փոփոխութիւններ կրեց : Այս դրոշմները ամփոփուած են Սութրաներու մէջ և բաժնուած ընդհանրապէս վեց մասերու :

Ա. Ճէյմինի դպրոց կամ Միմանսա .

Բ. Վիադայի դպրոց, որ է Վէտանդու կամ Միմանսա-Ութթարա .

Գ. Կօթամայի Նիայան .

Դ. Քանտայի Վէտէլքան .

Ե. Կապելայի դպրոց, Սանկ-Հիան .

Զ. Բաթանչալայի Եօկան .

Պրահմանները՝ այն Հնդկի աստուածաբան դիւանականները ընդունած են այս դրոշմները իրր ուղղափառ՝ հակառակ Պուտտայականութեան, որ իրր հերետիկն մը նկատուած է Հնդկի աչքերուն :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Հնդկաստանի փէլեոփայական դպրոցները . — Ա. Ճէյմինի դպրոց կա՛մ Միմանսա Բաւթա . — Բ. Վիադայի դպրոց կա՛մ Միմանսա Ութթարա . — Գ. Կօթամայի Նիայան . — Դ. Քանտայի Վէտէլքան . — Ե. Կապելայի դպրոց . — Զ. Բաթանչալայի Եօկան :

7. Ա. Ճէյմինի դպրոց կա՛մ Միմանսա Բաւթա (Ecole du djaimini ou Mimansa Pūrva) . —

Հնդկական իմաստասիրական դրոշմներուն մէջ առաջինը եղած է Ճէյմինիի դպրոցը, իր հեղինակին անունով, որ նոյն ինքն Պրահմա մէր : Միմանսայի նշանակութեան գաղով, արդէն Վէտաներու . Վէտանկաներու և Ուքնիչաններու վրայ դարբնուած դպրոցները կոչուած են Միմանսա՝ որուն կցուած է Բաւթա՝ «Pūrva» զատուելու համար Ութթարա կոչուած Միմանսայէն :

Այս Վէտայական դպրոցին սկզբունքը եղած է մեկնել, լուսաբանել գիտաւածները (վճիռ) խղճագիտութիւնով կամ դիպուածագիտութիւնով (casuistique) : Խղճագի-

տութիւնը Աստուածարանութեան մի մասն է՝ որ կը խօսի խղճի պարագաներուն վրայ։ Այս դպրոցը՝ նաեւ յատակ եւ բացօթյա ծանօթութիւններ կուտայ բարոյական պարտականութիւններու մասին, զորս կը նկատէր իրր կրօնական, և այս բարոյականութիւնը Սանսքրիտ լեզուաւ կոչուած է Տարմա (d'harma)՝ որ առաքինութիւն մը և բարոյական օրժանիք մ'է, ճիշդը ըսելով բարեպաշտական ո՛րեք գործ մը։

Միմանսայի այս դպրոցը ունեցած է իրր գլխաւոր յիշատակարան գիտաւածներու կամ վճիռներու հաւաքածոյ մը Սուտրա (Sutra) կոչուած։ Թէեւ հնդկական ամէն իմաստասիրական դրութիւն եւ գիտութիւն ունեցած է իր Սութրաները, բայց Միմանսայինը գրեթէ աւանդներու ոտանաւոր շարոյ մ'է յիշողութիւնը թեքել ու սրելու համար, և բաժնուած է 60 գլուխներու, գլուխներն ալ՝ հատածներու և մէն մի հատած կը խօսի դիպուածագիտութեան վրայ՝ որ միջին դարու Սքոլաստիքներուն համար մեղսադիմ գործերէն յառաջ եկած խղճահարութիւնը կամ թէ խղճի խայթը հանդարտեցնելու իրր նոր ուղղութիւն մը, միջոց մը եղած է, և կը խօսի վարդապետական եղանակով և մանրակրկիտ վերլուծումներով։ Խղճագիտական սեւէ պարագայ մը պարզաբանելու համար այս 5 մէջբերումները կամ թէ անոնց լեզուաւ ըսելով 5 անդամները աչքի առջեւ ունենալու է այսպէս։

Ա. Խնդրոյ առարկայ եղած ո՛րեք նիւթ մը քաջ բաժնելու համար ըստ կարի զայն մեկնել և պարզել որոշ և մեկին գիծերով։

Բ. Ո՛րեք առարկայի մասին եղած դեղեւումները եւ առարկուսանքները փարատելու աշխատիլ։

Գ. Ի գործ դնել պատճառարանութիւն՝ որով կարելի է առարկան պարզուած և լուծուած համարել։

Դ. Նիւթին էական եւ բուն պատասխանը տալ մեկ-

նութիւններով և իւրաքանչիւրին յատուկ բնորոշ կանոններով։

Ե. Ասոնց կը կցէ ուրիշ յաւելուած մ'ալ, որոնք սոսկ վկայութիւններ են յիշատակարաններէ քաղ հանուած, որով ոչ նուազ գէպքեր և պատահարներ կը լուծուին եւ այն տաւն կը կազմուի ընդհանուր ներդաշնակութիւն մը։

Միմանսայի այս տեսութիւնները ծրագրուած կը գտնենք ո՛չ թէ Վէտաներու և Ուրանիշտոներու՝ այլ աւանդութիւններու վրայ, որոնք ընդհանրապէս կը գրանուին Պրակնանայի կոչուած ծիսարանին մէջ, ուր կը գտնենք նաեւ աւանդավէպերուն հետ խօսն՝ իմաստասիրական տեսութիւններ և ծիսական պատուէրներ, բանասերգական կտորներով համեմուած և այս ծիսարանը եղած է Հնդկաստանի Թաքնուքը։

Այս դպրոցին մէջ միաժամանակ յարգի եղած է աւանդութիւնը, սուրբ և արդար նկատուած անձերուն խօսքերուն հաւասար ընծայելը. այն խորունկ հաժողումով թէ, անոնք միայն կրնան լուծել և պարզօրանել բարդ, մանուածոյ կնճառութիւնները. սակէ կրնանք հետեւցնել թէ այս դպրոցը հիմնուած է Հաւանականութեան (Probabilisme) վարդապետութեան վրայ և ըստ այս դրութեան, ո՛րեք սովորոյթ մը հին ու նոր, կշռագատ եւ վստահիլի աւանդութեան մէկ նշանակն է եւ այս հաւանականութիւնը լիապէս կը վստահեցնէ թէ սովորութիւն մը Վէտաներու վարդապետութեան հակառակ է։

Այս դպրոցին միակ մեկնիչը նկատուած է Բուռնարիլան (Koumarila)՝ որ Պուտտայականութեան դէմ ընդմիշտ մաքառեցաւ բուն ոգւով, զայն նկատելով իրր հերետութիւն. քանզի Միմանսա յարգուած է իրր գործնական դպրոց և ուղղահաւատ, կերպով մըն ալ այս դպրոցը կը յիշեցնէ միջնադարեան սքոլաստիկ փիլիսոփայութիւնը։

8. Բ. Դպրոց. Վեդանտի վեդանտա կամ Միմանսա Բեդանտա (Mimansa de Védanta ou Uttara).

Դրութիւններու կանոնաւոր զարգացման օրէնքին հետեւելով, ձէյմինի Միմանտայէն ետք կ'սկսի Վեհսանքայի Միմանտան կամ Վիազայի Ուքքարան:

Արդէն տեսանք թէ Վէտաներու կամ Ուքքանիչատներու վրայ հիմնաւորուած դրութիւնը բնդհանրապէս կը կոչուի Միւնանտա. Վէտանիմա ալ կը նշանակէ Վէտաներէն յառաջ եկած հետեւութիւն մը:

Առաջինը լոկ մեկնութիւն մ'է Վէտաներու, բայց Վէտանիմա կը խտայնէ Վէտաներու մէջ սահմանուած առաւելներուն Մեկմաֆիլիքական սկզբունքները և անոր համար կոչուած է Աստուածաբանական Միմանտա, հակառակ իր նախորդին՝ որ գործնական (Pratique) էր: Այս Բ. րդ դպրոցը բնդհանրապէս կը համապատասխանէ Ս. Թովմասի, իր վարժապետը Ալպերթուին, Պոնափէնթուրի և իր ախոյեանը Տուն'ս Սքոթի փիլիսոփայական-աստուածաբանական վարդապետութեան՝ որ Ս. Գրքի փիլիսոփայութիւնն էր:

Վիազայի Վէտանիմա ըսուած է իր հեղինակին անունով՝ որուն կցուած է Ութթարա բառը՝ որ կը նշանակէ յետնագոյն, այսինքն վախճան Վէտայի կամ թէ յետնագոյն Միմանտա (postérieure):

Բանասէր պատմաբաններէն ոմանք ալ «Վեհսանքա» բառը կը մեկնեն «երկուական» նշանակութիւնով. իբր թէ ամէն բանի մէջ իբր հիմնակէտ ընդունած ըլլայ միութիւն մը նիւթի և զօրութեան, ծագման և վախճանի:

Այս իմաստասիրական դպրոցը կը բնորոշուի երկու ճիւղաւորումներով: Առաջինը հայեցողական (spéculatif) և կը կազմէ բուն փիլիսոփայական դպրոցը: Երկրորդը գործնական (Pratique) Վէտաներու երգերով պիսակաւորուած. ճիշդը ըսելով այս դպրոցը Պրահմինական

Համաստուածութեան իմաստասիրական մի զարգացումը եղած է:

Այս ալ Ս. Դպրոցին՝ ձէյմինի յայանութեան (révélation) հետեւած է:

Արդէն Հնդկի Արիան իր եթերային, երազուն անըրջանքներուն և խորհրդազգած ներհայեցողական վերացումներուն մէջ ապաւինած է Յայանութեան, նկատելով զայն իր խորհուրդներուն, գործերուն մինչև իսկ իր գիտութիւններուն իբր յենակէտ: Վէտաները, Վէտանկայները, մինչև իսկ մի քանի Տարասհաները իրենց աւանդովէպերուն հետ մէկտեղ ասոր վրայ սաղմնաւորուած էին:

Այս դպրոցին ըրած մեկնութիւնը բաղդատամբ նախորդին՝ ախրական և յախուուն եղած և Վէտաներուն մէջ յիշատակուած զիտաւածներն ալ բնագոյնական երեւոյթներով պատկերացուցած են:

Հնդկական այս եւ ուրիշ փիլիսոփայական դպրոցներուն վրայ Գօլէպրուքէն զատ, Ուինտումէն՝ ինչպէս յիշուած է, մանրագնին հետազօտութիւններ կատարած և այս մասին հրապարակ հանած էր 1837ին յիշատակարան մը՝ որուն մէջ Վիազայի Վէտանդան բաժնուած է երեք շրջաններու:

Ա. ը բոլորովին հայեցողական և խորհրդապաշտ (mystique) գաղափարներով առի. Բ. ը աստուածածաբանական և փիլիսոփայական (théologique et philosophique) և այս դպրոցը իբր նուիրական, յարգուած աւանդութիւններ պահելու սահմանուած է: Իսկ Գ. ը բանաւարական (Rationable) եւ ըստ Գօլէպրուքի, այս գրգրոցը նկատուած է իբր Սանքարայի մեկնիչը, որուն հիմնադիրը եղած է նոյն ինքն Վիազա, որուն անունովը արդէն միլրուած է այս դպրոցը:

Ուինտումէնի բաժանումը ցոյց կուտայ թէ այս գրգ-

րոցը իրապէս եղած է Աստուածարանական և հայեցողական, և բառին լաշն առումով իմաստասիրական: Քանզի բնազանցական հարցերու հետ մէկտեղ կը ճառէ նիւթին և անորոշութեան միութեան վրայ, միանգամայն յուզելով հոգեփոխական հարցեր:

Վէտանթայի դպրոցը հակահարուած եղած է Սանկ-Հիւայի աստուածարանական վարդապետութեան, որուն համար ուժգին մարտած է, և Սանկ-Հիւայ իր սկզբունք ընդունած է բնութիւնը, զուտ նիւթ մը իմացականութենէ և կամքէ զուրկ, մինչդեռ Վէտանթան կ'ուսուցանէ խոհուն, իմացական Աստուած մը, ճանաչող հոգի մը և Վէտանթան մակերեսաբար Աստուածեան ըլլալ կը թուի, բայց իր դասնած Աստուածութեան մէջ կը տեսնուի ակնհայտ համաստեղծութիւն մը. (Pantheisme):

Այս դպրոցին հայեացքներուն նայելով, տիեզերքը իրապէս Պրահմա մ'է, աշխարհ Պրահմայէն ելած և անոր մէջ վերաստեղծուած և գրեթէ ընկուղծուած, նման սարգի ոստայնին՝ որ իր թելերուն հիւսքը կը հանէ բուն իսկ իր ծոցէն և ինք անոր մէջ կը շարուրուի: Կամ թէ կը նմանի այն տունկերուն՝ որոնք իրենց անունը կը ճարեն հողին մէջէն և ետքը նոյն հողին կը վերածուին:

Գրեթէ մեր մարմնոյն կազմը, յօրինուածութիւնը մինչև իսկ մեր գլխուն նրբաթել մազերն իսկ նոյնը կը ցուցադրեն, նոյնը կը բացայայտեն: Պրահմային աշխարհի հետ ունեցած յարակցութիւնը չհատուած է պատճառի և արդիւնքի օրէնքով, ինչպէս որ ասոնք իրարու հետ չաղկապուած և օգակաւորուած են: Արդիւնքը անշուշտ կ'ենթադրէ պատճառ մը ինչպէս աշխարհը Պրահման մ'է: Պրահման նոյնպէս հոգի մ'է, հոգին Պրահման, նոյն իսկ իր պէսպիսուն կերպափոխումներուն մէջ և այս փոփոխումները, հոլովումները կը կրեն առանց արտաքին ազդակներու: Ինչպէս սարգի ոստայնը կը հանէ իր մանրիկ և նօսր թե-

լերու ցտանքը՝ որուն փաթոյթներուն մէջ ինք կը զօղուի: Լուսաչաղ արեւը, թէև մի է, բայց ջուրի մէջ պրիմալուելով բեկրեկումներ կը յօրինէ:

Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ Վէտանթայի Աստուածը զուգեակ ստորոգելիքներով որակուած է, ա՛յսպէս, բնութիւն և արարիչ, ձեւակերպիչ և ձեւ, գործաւոր և գործ:

Այս դպրոցին սրղեգրած հոգեբանութիւնն ալ այն տեսակ գաղափարներով լմուած, գրեթէ իրենց աստուածանութեան արդիւնքն է: Ըստ Վէտանթայի, հոգին կը բլբլի, իրմէ գերազանցօրէն վեր տիեզերական հոգիէ մը, նման հրաբույ վառարանէն ցայտող կայծկրութիւնը և այս հոգւով օժտուածներուն կեանքը վաղանցիկ կայծեր են. և այսպիսիները Հնդկիկ Արիային առջեւ խոտան և անարգ համարուած են: Երկրորդը գերապոյն հոգի, խոհուն և իմացական, կը կառավարէ մարմինը, առանց ինք մարմնաւորի մը կեանքը ցոյց տալու: Վէտանթայի ուրիշ յիշատակարաններուն մէջ որոշակի յայտնուած է թէ մարմինը չարժման մըով և զայն վարող հոգին գերազոյն միջութեան մասն է:

Այս դպրոցը միաժամանակ ընդունած է հոգեփոխական վարդապետութիւնը, նոյնպէս ընդունած է վարձատրութիւն և պատիժ, կեանքի ընթացքին մէջ իր ապրելակերպին համաձայն: Այս և ասոր նման ըմբռնումները արեւելեան են, ինչպէս Եգիպտոսի մէջ յարգուած է և ակնյայտ կը տեսնուի իրենց ցուցադրողներուն վրայ. ասկէ փոխանցուեցաւ Յունաստան Պիւթագորասի միջոցաւ: Ըստ Վէտանթայի, հոգին իր դարաւոր չրջանները բոլորելէ վերջ, փոխանցումով և Պրահմայի հետ միացումով գերազոյն ոգի մը կ'ըլլայ և կը հասնի անվախճան ուրարենսն հրանութեան: Վէտանթայի հոգին, այսպէս ըզձացուած փրկութիւնը ձեռք բերելով կ'ըլլայ գերա-

գոյն հոգի մը գերազանցօրէն օժտուած և արտակարգ գործեր և հրաշալիքներ արտադրող, ինչպէս Գօլէպրուք կ'ըսէ, «այսպիսի հոգի մը, իր կռիւքին միակ ոյժովը կը փոխադրուի տեղէ տեղ, շուտափոյթ հապճեպումով և ցերեկական հակադարձ գործեր յառաջ կը բերէ:

Վէտանթային հոգւոյ մասին ունեցած իմացումները և հոգեբանական հայեացքները կը յիշեցնեն Պլատոնին՝ այն ակադեմական փիլիսոփային մի գործը՝ Տիմէոսը՝ որ հոգիին վրայ կը ճառէր գեղեցիկագիտօրէն:

Վէտանթայի այս շրջանին մէջ տեսապաշտութեան շոշորդերն ալ կը տեսնուին Հնդկաստանի մէջ. բայց ըզգայապաշտութեան չափ (sensibilisme) ի վիճակի և յարգի եղած չէ. ասկէ կրնանք հետեցնել թէ Հնդկական կրօնը յառաջ բերած է Աստուածաբանութիւն և այդ ալ իր կարգին փիլիսոփայութիւն:

Փիլիսոփայական Գ. դպրոց — Կօթանայի Նիայան. — (Nyaya de Gotama)

9. Կօթանայի Նիայան. —

Վէտանթայէն բոլորովին տարբեր գրութիւն մը եղած է Կօթանայի Նիայայիւնը և գրեթէ արամբանական պատճառաբանութեան վրայ կազմուած: Արդէն «Նիայան» կը նշանակէ պատճառաբանութիւն, վերլուծութիւն, և հեղինակին անունով ալ կոչուած է Կօթամո՛ս որ Պրահմին մ'է:

Հնդկական ամէն փիլիսոփայական դպրոց. առաւել կամ նուազ, այս վերլուծութեան մեթոտը գործածած, բայց ամենէն աւելի շեշտուած է այն գրութեան մէջ: Այսու ամենայնիւ որոշակի չենք կրնար ճշդել թէ այս գրութիւնը իբր ուղղահաւատ ընդունուած է թէ ոչ՝ սա ճշմարիտ է որ իբր déiste յարգուած է Պրահմիններէն: Այս գրութիւնը վարդապետական է (dialectique) և կը տարուբերուի զգայապաշտութեան և տեսապաշտու-

թեան միջև բայց աւելի հակամէտ է խեղապաշտութեան՝ որ արդէն իր հետեւողները ունեցած է Հնդկաստանի մէջ:

Ըստ Վէտանթու, որեւիցէ առարկայ մը ուրիշ առարկայէն զատորոշուել կամ թէ զայն յատկօրէն ճանշնալու համար երեք միջոցներ պէտք են:

Ա. Իրերը, առարկաները անուանել Վէտանթուն գործածած և յարգած եզրներով (terme),

Բ. Իրերուն ճշգրիտ սահման մը տալ զինք բնորոշող հանգամանքները և բարացուցական մասնայատկութիւնները երեսն հանելով:

Գ. Մտածիփի դիտելու է թէ այն դրուած սահմանները ուղղադատ կանոնի համաձայն են:

Վէտայական եզրներու վրայ հիմնուած այս գրութիւնը կը բարձրանայ մինչեւ Տրաւնարանուքեսն սահմանը, առանց չեղելու, խոտորելու ուղղահաւատութեան նուիրական շրջանակէն, քանզի Հնդկաստանի մէջ չարափառ (hétérodoxe) նկատուած ոչ նուազ գրութիւններ ալ եղած են: Վարդապետական այս գրութիւնը կը մեկնուի ազգու, հասու, կարճ ու կրճատ Օութրաներով (Aphorisme):

Վէտայական եզրները իբր հիմնական և կարեւոր նշկատուած են. քանզի ամեն շուրջը կը դառնան մարդկային լեզուները: Ուրիշ բառով «լեզուները կը պատկերանան եզրներով» քանզի անոնք ամենապարզ գաղափարներուն արտայայտումներն են և հոգին, այսու, պիտի ըմբռնէ իրերը՝ ինչ որ են. և այս ընդունուած պարզ գաղափարները կամ ընդհանուր տեսակները 6 հատ են. ինչպէս գոյացութիւն (substance), յատկութիւն, որակութիւն (qualité) — գործողութիւն (actio), — հասարակ կամ ընդհանուր հանգամանքներ, ինչպէս սեռ (genre), մասնաւոր կամ յատուկ հանգամանքներ ինչպէս տեսակ (espèce) — յարաբերութիւն կամ կապակցութիւն (relation): Ո-

մանք Դեռ մ'ալ բնդունած են որ է մխսական ձեւը (Néga-tion) ուրիշ 2 հատ ալ կցած են նմ: նուրիւն կամ հանգի-sտրիւն (ressemblance) և զօրութիւն (la puissance):

Ինչ կերպով որ նկատենք առարկան, մեր աչքերուն կը պատկերանայ կամ իր գոյացութիւնով կամ թէ իր յատկութիւններով: Կամ թէ պիտի ըլլայ այն՝ ներդրած-կան կամ կրաւորական, բնդհանուր կամ մասնաւոր, նը-ման կամ աննման: Ահա ասոնք եղած են մտածողու-թեան պարզ տարրները կամ թէ եզրները: Ասոնք միթէ չեն յիշեցներ Արիստոտելի. Պիրեպատիկեան փիլիսոփա-յին դասակարգութիւնները (catégorie), զորս իբր հիմք բնդունած է իր արամաբանութեան:

Ինչպէս պարզօրէն յայտնեցինք թէ Նիալայի վերլու-ծական դրութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունեցած է պա-ճառաբանութեան կամ թէ արամաբանական ձեռնարկու-թեան՝ որուն 4 եզանակներն են Ա. անմիջական ըն-քոնում (perception immédiate). Բ. հանգիստութիւն կամ ննսնութիւն, Գ. ընծայութիւն, մակածութիւն (Induction) Դ. հաստատական եղանակ կամ օրինաւոր հաստատու-թիւններ, ինչպէս աւանդութիւն, յայտնութեան վէտաներ, վկայութիւն: Այս 4 եզանակներուն մէջ մակածութիւնը գլխաւոր և կարեւոր դեր կը կատարէ և ըստ Գօլէպը-րուքի, ասոնց հաւաքաբանութիւնը կը կազմէ արպէս.

1. Առաջարկութիւն (Proposition) ո՛ր է խնդրոյ ա-ռարկայ եղած նիւթերը ի մէջ բերել այսպէս. «այս լեռը բորբոքուն է»:

2. Ապացոյցում, այսինքն ա՛յն սկզբունքը որուն վը-րայ կը դարբնուին փաստերը, ինչպէս «քանզի կը միտայ».

3. Օրինակ (Յարացոյց),

«Ինչ որ բորբոքուն է, ինչպէս խահանոցի հու-րը».

4. Պատշաճեցում (application) կամ յարադրութիւն,

այսինքն առարկայ եղող նիւթը յարմարցնել պարագա-յին. ինչպէս

«Ա՛յն լեռը որ կը միտայ».

5. Հետևութիւն

«Ուրեմն այս լեռը բորբոքուն է».

Ահա այս եղած է «Նիալայի» արամաբանական հա-ւաքաբանութիւնը, որ կազմուած է բոլորովին պատճա-ռաբանութեան: Բայց ամէն ժամանակ, ամէն պարագա-յի մէջ այս 5 եզանակները գործածութեան մէջ եղած չեն, միայն 3 հատը,

Ինչպէս,

«Ինչ որ կը միտայ, բորբոքուն է, ինչպէս խո-հանոցի մուխը. «Քանի որ այս լեռը կը միտայ ուրեմն բորբոքող է»:

Այս կերպը ցոյց կուտայ թէ, թէեւ կատարեալ հա-ւաքաբանութիւն մը չէ կազմուած, բայց վերջինը միշտ կերարկուած է: Հոս միայն կանգ առնելու ենք, քանի որ խնդիրը պատմութեան շուրջը կը դառնայ: Այս հա-ւաքաբանութիւնը, կատարեալ թէ անկատար, զոր գոր-ծածած են Պիրեպատիկեանները. արդեօք նոյն ինքն Յոյնը յորինած են թէ փոխառիկ եղած: Այս խնդիրը քիչ շատ լուսարանուած կողմ ունի, քանի որ պատմութիւնը իր լռին խօսուածութեան մէջ, վկայ կը կանգնի և պայ-ծառօրէն կը յայտնէ թէ, մակեդոնացի մեծ աշխարհակա-լին տիրապետութենէն ետք, Աթենացիները իրենց աչքե-րը սեւեռած էին Հնդկաստան, իբր ոսկւոյ և համեմանց երկիր և ասոնց հետ հաղորդակցութեան մէջ մտած են: Ահա այս առթիւ փոխանցուած կը թուի Յունաստան: Տը-րամաբանական այդ ձեռնարկութիւնը կամ Արիստոտելի բառով այն ստորոգութիւնները, ո՛ր մտքերու յղացում ալ ըլլայ, Հնդկական թէ Յունական, մէկ օրուան մէջ կազ-մուած, ափ յափոյ պատրաստուած գործ մը չէ. այլ եր-

կար ուսումնասիրութիւններու և խորունկ մտածակա-
նութեան երկունքներ են : Այդ ձևնարկութեան մէջ, կայ
աւագ ելը մը յայտնի կամ գաղտնի, բնազդական կամ մտած
ուած, որ բացայայտ կերպով կը մասնէ խորհող միտք մը :
Արդէն այդ գաղտնի վերլուծութեան շատ կարեւորութիւն
կուտայ և ճգնած է քաջապէս լուսարանելու իրը : զայն
մեկնելու համար : Ուստի Նիայայի Տրամարանական հա-
ւաքարանութիւնը և վերլուծութիւնը կ'ենթադրեն խո-
հուն միտք մը, մտաւոր և իմացական զարգացում մը և
այսպիսի զարգացման արդիւնքը մը եղած է Հնդկական
փիլիսոփայութիւնը : Այս կամ այն կերպով կազմուած
հաւաքարանութիւնը նոր ուղղութիւն բերաւ տրամարա-
նութեան մէջ և կանոնաւոր մեթոտի մը կիրարկումի նոր
թուական մը բացաւ :

Հոս ուրիշ հարցում մ'ալ կը մնայ մեզ ընել թէ Յու-
նաստանի մէջ գործածուած հաւաքարանութիւնը, երբէն
սկսաւ և ինչպէս իր տարածումը գտաւ : անշուշտ ասոր
ալ պատասխանելու համար անցեալ պատմութեան յետա-
դարձ ակնարկ մ'ընելու է, ի մէջ բերելով Պերիկլէսի, Պը-
ղատոնի և Արիստոտելի ժամանակները, որոնց մէջ Հելլէն
գրականութիւնը և փիլիսոփայութիւնը իրենց կատարե-
լութեան աստիճաններուն հասած և բարձր ոլորտներու
մէջ կատարած են իրենց ստատումները : Միանգամայն
Պերիկլէսի դարուն իսկ գեղագիտական գործերուն հետ
իմաստասիրական շատ մը հարցեր կը յուզուէին : Թէեւ
Տրամարանութիւնը իր անկախ գոյութիւնը կը պարտի Ա-
րիստոտելին՝ որ Քսենոփանեսէն զատ տիրական հեղինակը
ըլլալու պատիւը չահած է : Հելլէնները թէ գեղարուեստ-
ներու և թէ գրականութեան և թէ՛ փիլիսոփայութեան
մէջ, բարձր ի գլուխ կը պանծային : Մինչդեռ ուրիշ ազ-
գիւր այսպիսի խնդիրներու առջեւ ցուրտ անզգայութեան
և թմրութեան մէջ ինկած ընդարմացած էին : Եթէ Չի-

նաստանցին ի մէջ բերենք այն ալ եզառածէն (entyméme)
անդին անցած չէ, կանոնաւոր հաւաքարանութիւն մը
կազմելու աստիճանին չէ հասած, ճիշդը ըսելով, փիլիսո-
փայ ժողովուրդ մը չէ եղած : Ընդհակառակն, Հնդկ Ա-
րիան, Պանդէսի սփունքը, յառաջխաղաց բնթագք մը և
յարաճուն զարգացում մը ունեցած է, ինչպէս փիլիսոփա-
յական գրութիւնները, Վետաները, Վէտանկայները կը
մասնանշեն զայն ցայտուն և ցցուն գիծերով :

Այսպէս Նիայայի փիլիսոփայութիւնը իր ծոցին մէջ
բովանդակած է մտածականութեան տարրները, իմաստա-
սիրութեան ձևերը և կազմաւորեալ հաւաքարանութեան
եզանակները, եզրները : Նիայայի դպրոցին բնազանդու-
թիւնը գրեթէ նոյն և նման է Վէսէշիքայինին հետ և Սութ-
բաներուն մէջ կը տեսնուին գերագոյն աստուծոյ մը գա-
ղափարը՝ որ արարչութեան մէջ կարգաւորած է հիւլէ-
ները :

Հոգեբանութեան գաղով, այս գրութեան ընդունած
սկզբունքը այս է եղած : հոգին բոլորովին տարբեր է Սան-
Հիւայի ընդունած գաղափարէն, այսինքն թէ հոգին բոլոր-
ովին անջատուած մարմինէն իբր զատ և ուրիշ գոյա-
ցութիւն :

Թէեւ ա՛յն իր սկզբունքով անհուն է և անկերական,
բայց մէն մի անհատին մէջ տարբեր երանգներով կ'եղա-
նակաւորուի և ամէն մէկն իրեն յատուկ հանգամանք-
ներով կը բնորոշուի, ինչպէս ծանօթութիւն, կամք՝ ան-
հատը բնորոշող կարողութիւններ են և ուրիշ գոյացու-
թիւններու յատուկ չին և ասոնք կը կազմեն ինքնութիւն,
անհատականութիւն և ահա այս եղած է Նիայայի վեր-
լուծական դպրոցին հոգեբանութիւնը՝ որ գրեթէ իտեա-
պաշտական է, արդէն Հնդկաստանի մէջ տեսլապաշտու-
թիւնը իրեն յատուկ տեղը գրաւած է :

Դ. ԴՊՐՈՅ

Քանասայի Վեիչիխան — Vaiséchika de Kanada

10. Քանասայի Վեիչիխան .

Վեիչիխանը և Նիայայի դպրոցներն ևս ք միջև իր Դ. Դպրոց, Քանասայի Վեիչիխան որ . թէև Վեիչիխանը թուրքերի տարբեր կերպով , բայց Նիայայի մէկ ճիւղը նկատուած և այսու ամենայնիւ ունեցած է իւր ուրոյն սկզբունքները և եղանակները : Այս դպրոցն սկզբունքը եղած է պատճառաբանութիւն կամ թէ իմաստասիրական ձեռնարկութիւն . իսկ Վեիչիխանը՝ զանազանութիւն, որոշողութիւն (distinction), այսինքն առարկաները յստակօրէն ճանչնալ , զանոնք իրարմէ որոշելով , զանազանելով : Եւ հեղինակին անունով ալ այս դպրոցը կոչուած է Քանասա :

Թէև այս դպրութիւնը Նիայայի շարունակութիւնը կամ թէ անոր մէկ ճիւղը համարուած է , այսու ամենայնիւ խոշոր տարբերութիւններ ալ կը ցցուին , երբ բազմաթիւ զանազանութիւններ : Նիայան վարդապետական է , մինչդեռ Վեիչիխան՝ բնական , և սակայն բնագանցութեան մէջ իրար չօչափող , իրարու մօտեցնող հանգիստութիւններ և աղերսներ ի տես կուգան :

Վեիչիխանի փիլիսոփայութեան մէջ աչքառու կերպով կը տեսնուի հիւլէապաշտութիւնը և զրեթէ հիւլէական դրութիւն մը եղած է : Ասոնց ըմբռնումով , իբր թէ , հիւլէները յաւիտենական և անբաժանելի են . զգայարաններու տակ չեն իյնար : Այստեղ հիւլէներէ կազմուած , մարդուն միաքն ալ հիւլէ մ'է «մոնա» կոչուած գերադոյն միաստար մը (monade) : Հոգին ալ , թէև ասոր յաւիտենականութիւնը շեշտուած է , ինքնին մանրամաղ հիւլէ մէ : Այս և ասոր նման ըմբռնումները չեն միջնորդեր մի թէ Հեկելի մենականութիւնը (Monisme)՝ որ իր

բոլոր հայեցակէաներուն հիմը կը կազմէ , իբր թէ ոյժք և նիւթը անբաժանելի են և տիեզերական . նոյն և միակ էութեան մը , այն է գոյացութեան անանջատակի զանազան ձևերը կամ գոյացութեան պահանջման մի օրէնքը : Իրաւունք չունինք նաեւ . հոս միջև Հեկելին ատաճ նախնի փիլիսոփաները , ինչպէս Աթէնքի մէջ Տիմոկրիթիւր և Հոսթիալի մէջ Լուկրեթիուսը , որոնք բացէ ի բաց հաշակեցին թէ «աշխարհի տարրները հիւլէներէ կազմուած են . այսպէս հիւլէապաշտութիւնը փոխանցուած է Հընդկաստանէն Յունաստան և առկէ ուրիշ երկիրներ : Ճրջմարտութիւն է ըսել թէ այս դպրոցը Հընդկաստանի մէջ ի յարգի և յանգարիչէ եղած և այս նկատած են իբր չարափառ հերետիքներ (hétérodoxe) հակառակ Հընդկական ուրիշ փիլիսոփայական դրութիւններու ուղղահաստատութեան :

Ե. ԴՊՐՈՅ

Կապէլայի Սանկ-Հիան

Sank-hya de kapila

Ա. Կապէլայի Սանկ-Հիան

Փիլիսոփայական ճշդ դպրոցը կոչուած է Կապէլա իր հեղինակին անունով , և իմաստասիրական դրութիւններուն ամենէն հիմը և նաեւ տիեզերական բլլալու հանգամանքները ունէր . քանզի իր մէջ կը ծրարէր ամբողջ փիլիսոփայութիւն մը իր բոլոր յարամասերով , որուն մէջ պարզուած են ամէն տեսութիւններ , յուզուած՝ ամէն տեսակ հարցեր , ինչպէս բնական , տրամաբանական , բնազանցական , հոգեբանական , և այս դպրոցը մէկ բառով կըրնանք որակել քանախարական (Raison) կամ հաշուական (compte) :

Սրդէն Սանկ-Հիան կը նշանակէ բանավարութեան

հաշիւ . այսինքն թէ հոգին իր հաշիւը ինքնիրեն պիտի տայ կանոնաւոր վերլուծումի եղանակով , ինչպէս այս մասին Գոյէպրուք բացայայտօրէն բտած է “The discovery of doul by means of right discrimination”) “Ես”-ին կամ հոգիին յայտնումը ճշմարիտ և ուղիղ ընտրողութեան միջոցաւ :»

Իմաստասիրական այս դպրոցը բազմաոնեակ խնդիրներով զբաղած է , ինչպէս վերեւ յիշած ենք : Իր ձեռնարկութիւններուն մէջ խիզախ և յաւակնոտ , և այս պատճառաւ սպիթաքումներու և թարթափումներու ալ ենթարկուած է և Հնդկի արիներու կոյս հաւատքը վտանգուած և խաթարուած : Ասոր համար ունեւք իրր շտրափառ նկատելին այս դպրոցը . քանզի ս’չ արարիչ Աստուած մը և ս’չ խնամարկող Նախախնամութիւն մը ընդունած է : Անշուշտ այսպիսի գրութիւն մը շատ և շատ անտեղի պայքարներու տեղի պիտի տայ և պիտի ունենանայ իր նակառակորդները և այսպիսի արատկարգ անհեթեթութիւններուն համար , Սանկ-Հիան կոչուած է Նիւթալաւ , զոր իթէ ճշգիւ թարգմանենք , կը նշանակէ անաստուած Սանկ-Հիա :

Արդ կրնանք ըսել թէ այս դպրոցին բնազանցութիւնը եղած է անաստուածեան , ինչպէս աչքառու կերպով ի տես կուգայ իրենց պարզիկ ուղած տեսութիւններուն մէջ և ամէն բանի մէջ իրր դարձական կէտ (teray-point) ընդունած է նիւթը՝ որմէ յառաջ գացած է աշխարհը բարեշրջութեան օրէնքով : Նիւթին հետ միաժամանակ ընդունած է հոգի մը , անհատական հոգի մը , աննիւթ և յաւիտեական . ուստի առանց զիտելու կրնանք ըսել թէ այս գրութիւնը երկուական (dualisto) գրութիւն մը եղած է և ընդունած է հոգեկան կարողութիւններուն մէջ ըզգայականութիւնը (Sensibilité) : Այս մասին թէեւ հետեւած ըլլալ կը թուի ֆանասայի հիւլէական վարդապետու-

թեան , բայց զորժամած կզանակին մէջ կը յցուին խոշոր տարբերութիւններ :

Այս ալ գիտնալու է թէ Հնդկաստանի փիլիսոփայական բոլոր գրութիւնները՝ թէ աստուածեան և թէ անաստուածեան , հոգեկան թէ հիւլէական , կէտ նպատակի ունեցած են զերծ պահել մարդը զինք չարչրկող և տրւալտեցնող չարիքներէն ու աղէտներէն և միաժամանակ տարածել գերազոյն բարիի բացարձակ արտապետութեան գաղափարը և սուսուապինդ ձգտեցնել զէպի ա’յն՝ որուն կրնայ համարել , ս’չ թէ կրօնական պաշտամունքներով և արարողական ծէսերով ու ձեւերով , և ոչ թէ իմաստութիւն պարզ հաշիւներով , այլ կատարեալ ծանօթութիւնով : Բայց այն ծանօթութիւնը կամ գիտութիւնը (ճնանան) ինչպէս ձեռք բերելու և ճանչնալու է : Քանատայի զըպրոցին մէջ գիտութիւնը համարուած է իրր փրկութեան միջոց , նոյնը ընդունած է Սանկ-Հիան : Բայց ինչ է այն գիտութիւնը՝ որով պիտի հասնի իր խոէալին , ցանկալի երանութեան . Սանկ-Հիայի այս մասին ընդունած միջոցները Յ են .

Ա. Զգայութիւն (sensation) կամ զգացողութիւն , ըմբռնում , որոնցմով իրերուն , աշխարհի առարկաներուն կը ծանօթանանք :

Բ. Մակածութիւն (Induction) որով կը բարձրանայ արդիւնքէն պատճառ , այսինքն ծանօթէն անձանօթ կամ թէ պատճառէն արդիւնք :

Գ. Մարդոց վկայութիւնը , յայտնութիւնը , տեսնողութիւնը : Առարկաներուն կատարեալ ծանօթութիւններ ստանալու և յստակօրէն ըմբռնելու համար , ուրիշ միջոցներ ալ ընդունած են , որոնց գլխաւորներն են ,

Ա. Քաջ ուսումնասիրել նիւթը , լայն առումով , բընութիւնը՝ զոր ընդունած են իրր եզ սկզբունք , այսինքն Մուշա Բրափիթի (Moula Prakriti)՝ որմէ յառաջ եկած են

բոլոր ուրիշ առարկաները: Նիւթը յաւիտեանական է և առանց ձեւի ու պատճառի, նիւթական և արեգեղբական պատճառ:

Բ. Իմացականութիւն (Intelligence) (Boudhi) որ անգիտակից նիւթէն յառաջ եկած է. Բըդ սկզբունքն է բարեշնչութեան օրէնքով, բնութեան առաջին արտադրութիւնը:

Գ. Գիտակցութիւն (Conscience) Ահանգարա (Ahan-kara) ներքին հաւատքն է:

Դ. Զգայականութեան երեւոյթներ, ինչպէս ձայնի, գոյնի: հոտառութեան, համեղութեան, չօչափական, սրունք Թանմաքա (Tanmatra) կոչուած սկզբունքներն են և որք կ'արտադրեն դրական կոչուած ծնուցիչ տարրներ, ինչպէս ջուր, հուր, օդ, հող և եթեր:

Ե. Զգայական 10 գործարաններ, որոնց ճշկոչուած է կրական, զգայական, 5ն ալ ներգործական: Զգայական 5 գործարաններն են՝ աչք, ականջ, քիթ, լեզու և մորթ: Միւս ազդական 5 գործիքները ձայնական գործարաններ են:

Զ. Մանաս (Manas) ներգործական կամ կրող ուղին՝ որ կ'ընդունի զգայութիւն:

Է. Հոգին՝ Բուռուշա (Pouroucha), եթէ ուշի ուշով դիտենք, կը՝ տեսնենք որ այս սկզբունքները գրեթէ կը ձգտին դէպի նիւթ, նիւթականութիւն, որ այս դպրոցին բմբւնուածը և ամէն իրերու սկզբունքը նկատուած է: Նիւթը անձեւ և անկերպարան, ինքնաստեղծ և իբր արեգեղբական պատճառ, միանգամ կը յայտնէ հոգեկան կարողութիւն, ասոր համար այս դրութիւնը երկուական (dualist) կոչուած է. նոյնպէս արեգեղբական մէկ հոգիին տեղ կը ձանձնայ անհատական ոգի մը: Եթէ 2ըդ սկզբունքը, այսինքն իմացականութիւնը ի նկատի առնենք, առանց վարանելու կրնանք ըսել թէ այն իմացականու-

թիւնն ալ բնութեան արտադրութիւնն է կամ թէ նիւթ մը որմէ նա յառաջ եկած է գրեթէ բարեշնչութեան օրէնքով: Ինքն ալ իր կարգին ուրիշ արգիւնքներու և արտադրութիւններու ծնունդ կուտայ: Այս մասին Գօլէ-պրոք մեկին և որոշ ահստութիւններ պարզած է:

Երրորդը՝ որ է Գիտակցութիւն (Ահանգարա) եւ ինչայն ներքին հաւատքն է՝ որով գիտակից կ'ըլլայ իրերուն:

Ուստի կրնանք ըսել թէ Սանկ-Հիայի դպրոցը միշտ իրարու հետ կը միացնէ, կը նոյնացնէ երկու ներձակ յատկութիւնները՝ ինչպէս հոգեկանը և նիւթականը. այսու բնորոշումը կ'ըլլայ նիւթ և զօրութիւն նաեւ ասոր միացումը, և կերպով մը այս եղանակով կը մօտենայ Վէտանթական վարդապետութեան, որ ծագում առած է Ուրանիշտոներէն:

Բանավարական այս դրութեան մէջ թէեւ նիւթը և նիւթական յատկութիւնները չեւտուած են, նիւթէն դուրս ոգիի մը գոյութիւնն ալ չի կրնար ուրանալ, ինչպէս բացատրուած է. բայց ճշգրէն սահման մը չի կրնար գրծել: Քարտէն այն գաղափարը չեւտած է թէ՝ անհատական և արեգեղբական հոգիներ կան և հոգեւոյ գիտութիւնը կամ ծանօթութիւնը պիտի ազատէ մարդուն սիրտը ասղնաող տապիւրէն ու ազտապաղանքներէն, և այս գիտութեան տիրումէն ետք անհատական ոգին (Ճիւթիման) այլեւս գործ չունենար այս աշխարհի մէջ և մարմնոյ հետ յարաբերութիւնը խզելով, գերազոյն ոգի կ'ըլլայ (Բարամթման) և կը վերանայ երկինք՝ ուր պիտի գտնէ ըզձայնուած երանիկ երանութիւնը, պահելով միշտ իր բնորոշ, իրական գոյութիւնը: Այսպէս հոգին երկար ժամանակ նիւթի տիրապետութեան տակ գտնուելէ ետք, իր ազատումը կ'ստանայ և յաղթանակը տարած կ'ըլլայ: Բայց, ինչ է այն հոգին զոր ընդունած է Կապիլայի դրպ-

բոցը: Ըստ այս դրութեան, հոգին նախորդ սկզբունքներու բաղկացումէն յառաջ եկած հիւլէ մ'է Լինկա (Linga) կոչուած. եթէ իր արագութիւնով գերազանցէ մինչեւ իսկ հովը, այն ատեն Աթեվահիկա (Atévahika) անունը կ'ստանայ: Այդ հիւլէն շնչաւոր և կենեղուա (կեանքոս) է ըստ Գոլէպրուքի. ուստի ասկէ կրնանք մտկաբերել թէ այդպիսի հոգին աննիւթական ոգիի և նիւթին հետ ոչ այնքան առնչութիւն ունեցող գոյացութեան մէջ տեսակ մը Բոմբրոմիս է (compromis): Եւ այդ հոգին ուղեղին մէջ զանկին խորը գետեղուած՝ ուրկէ կը ճառագայթէ պատրոյգէն վեր բարձրացող բոցի նման և այդ ներգանկային (Introcraniene) գաղափարը միթէ յիշելոցնէր արդէ գաղափարը: Կապելայի դպրոցը հօգուց մասին այս դատմանքն ալ ընդունած է, իբր թէ հոգին շարժման մէջ կ'ըլլայ գրգռականութեամբ (Irritation):

Կապելայի Սանկ-Հիայի դպրոցը մեթոտի վրայ կը խօսի և իմաստալից պատուէրներ կ'ուտայ և ի վեր կը հանէ ակտաւար մօլութիւններու և վրիպումներու պատճառները և ասոնցմէ զգուշացնելու և ուղղութեան բերելու համար կուտայ խրատներ, զիտողութիւններով համեմուած և զգայապաշտիկ գաղափարներով սողորուած. արդէն այս դպրոցը միանգամայն զգայապաշտիկ եղած է:

Եւ այս բարոյիկ պատուէրներուն մէջ պարզուած են յայտնօրէն խրատականներ՝ ուղղուած գպրոցականներուն, այսպէս «աչակիրտ մ'ըլլալու է համեստ, զգաստ, լաւաբարոյ և այս բարեմասնութիւններուն հետ ունենալու է հարցասիրական, հետապնդող ժիտ ոգի մ' և խուզարկու միտք, որով ամէն բանին ինչութիւնը և իսկութիւնը կըրնայ հասկնալ, ամէն բանին խորը թափանցել, առանց սառնային անշարժութեան մէջ զխակոյցած մնալու. իր չգիտցանքներն հանդէպ լուս և անասորքի մնալու չէ՞ և ջան ի գործ դնու է զանոնք յստակօրէն հասկնալու

և գիտնալու համար, փոխանակ վարժապետին կանխաձեւուած սկզբունքներուն և որոշադրուած ձեւերուն կառչած մնալու, ասոր հետաքրքրութիւնով մեկնութիւններ պահանջել»: «Աչակիրտ մը յառաջնադաս ընթացք կրնայ ունենալ և կատարուն հմտութեան տիրացած կ'ըլլայ գիտելով, զննելով բնութեան այլապէս տարբերը, փորձեր և ներածութիւններ ընելով»: Սանկ-Հիայի իրերու սկզբունքներուն վրայ բրած իմաստասիրական վերլուծութիւնը կը գտնենք նաեւ Մանսվա-Տարմա-Սասթրայի, Պակաւաթ-Կիթայի և Բուբանանիրու մէջ ալ:

Կապելան, նոյնպէս մարդուն բնութեան հետ փոփոխ յարաբերութիւնները ի նկատի առնելով բաղդատութիւն մը կ'ընէ կողին և կոյրին ընկերակցութեան, որով իրարու զօրավիզ և նեցուկ լլայով առանց գթելու և գայթիկու կը շարունակեն իրենց ուղին: Կը յիշեցնէ միաժամանակ բնութեան և մարդուն աստիճանական զարգացումը՝ նմանցնելով զանոնք նոր խաղի սկսող ազիճի մը՝ որ առաջ զգուշաւոր քայլեր կը փոխանակէ, մեղմածածան շարժումներ կ'ընէ, բայց հետզհետէ կը սաստկացնէ թափ տալով իր շարժումներուն, հմայք մը իր ձեւերուն քմայք մը իր օրօրումներուն և այսպէս զուգաշափօրէն կը շարունակէ իր կայթերը, կայտումները, նազելածածկք՝ ծեղումները, հեշտօրօր ծփծփանքները, ետքը դադար կուտայ նոյն դաշնակաւորութեամբ իր գողարիկ նազանքներուն և փաղաքուշ ձեւերուն, թովիլով, հմայաթափ բնելով գիտողները: Զգացումներու այս նրբագայեալ փափկութիւնը և լեզուի դիւրաթեք ձկունութիւնը և հորհալիութիւնը չեն յիշեցնէր Պաքսն՝ Անգլիացի փիլիսոփային լեզուն և ոճը:

Կապելայի դպրոցը աշխատած է վտարել իր ծոցէն՝ պատճառի գաղափարը. արդէն զգայապաշտութեան բնորոշած գաղափարներէն մին է պատճառի գաղափարը՝ զոր

կ'ուրանայ : Այս դպրոցին «պատճառ» բառին զէմ յարու-
ցած խնդիրը Սկովտիայի փիլիսոփայ Դաւիթ Հիւմսի . և
Ենեւիդեւնայի նիւթապաշտիկ հայեացքներուն նախընթաց
կարապետը եղած ըլլալ կը թուի : Քանզի ասոնք ալ, իբր նիւ-
թապաշտութեան ջատագովներ, բացարձակ պատճառին զէմ
յոխորտացին և ուժգին պայքարներ մղեցին : Ըսա Քապե-
լայի, «պատճառ» բառը չկայ և միշտ «պատճառ» կար-
ծածն ալ նախընթաց պատճառին յարարերական մէկ ար-
դիւնքն է և այս յաջորդական շարունակութիւնը, ասոնց
բացարձակ պատճառի միջամտութեան, արդիւնքներու
միայն չլիքայութեան է և այս եղած է գրեթէ նիւթապաշտ-
ներուն յանկերգը :

Ա. Ոչինչը գոյութիւն չունի և բան մ'ալ չի կրնար
արտադրել, այսինքն ոչինչէ ոչինչ կ'ըլլայ . արդի նիւթա-
պաշտներուն ալ որդեգրած սկզբունքն է ասոնց ասածին
և վերջին զէնքը, և այս սկզբունքը եղած է Աթենացի
բնութիւնական փիլիսոփաներուն հայեացքներուն հիմը :

Բ. Արդիւնքի և պատճառի գաղափարը նոյն և նման
է . պատճառ կարծուածը արդիւնք է, ինչպէս Դոյնպը-
րուք ըսած է . «Չգոյացող բան մը կամ թէ ոչինչը չի
կրնար ի գոյ ըլլալ գերագոյն պատճառի ազդեցութիւնով»
նոյնպէս ըսած է Ուէյպհի, «Արդիւնքները յառաջ կու-
գան աստիճանաւոր զարգացումով, ոչ թէ պատճառի մը
արտադրութիւնով. «effects are rather than Product» : Այս
տեսութիւնն ալ կը շօշափէ Յոնիական դպրոցին բնութե-
նական հայեացքները և ակզերացի Դեմոկրիտէսին վար-
դապետութիւնը՝ որ բոլորովին նիւթապաշտական եղած
է : Ասկէ կրնանք մակարերել թէ Կապիւսն մերժելով «պա-
ճառ» բառը, կ'ենթադրէ թէ ամէն բան յառաջ եկած է
զարգացումով : Հնդկական և Յոնիական այս ու ասոր նման
հայեացքները կը յիշեցնեն Քարիքան (Karika) որ Սանկ-
Հիայի մէկ ձեւին է և իր հայեացքներուն իբր մեկնակէտ

բնդոնած է բնութիւնը «Մուլա Բրաքիթի» (Moula Pra-
kriti)՝ որ է նիւթ յախտնական, գերագոյն պատճառ,
անստեղծ և ինք արտադրած ամէն բան, նաեւ իմացա-
կանութիւնը :

Քարիքան ալ, պատճառի և արդիւնքի նոյնութեան
գաղափարը որդեգրած է ինչպէս կ'ըսէ Դուիկարուք. «The
nature of cause and effect is the same» :

Վէտանթայի դպրոցին մէջ ալ նոյնը կը տեսնենք .
այս ու ասոր նման տեսութիւնները յայտնարաց ցոյց կու-
տան թէ Կապիւսայի դպրոցը մերժած է պատճառաբա-
նուած գոյութիւնը կամ թէ արդիւնքի և զայն յառաջ բե-
րող արտադրիչ գոյութեան մէջ եղած իրակէսն տարբե-
րութիւնը . այսպէս ուրանալով բացարձակ պատճառին ներ-
կայութիւնը, ասոր տեղ կը դնէ նախընթացի հետեւորդին
հետ ունեցած կապակցութիւնը՝ ինչ որ է Դաւիթ Հիւմսի
կարծիքը : Թէեւ Ուիլյամս կը հակառակի ասոր, իբր թէ Կա-
պիւսայի դպրոցին այս սկզբունքը համարի Սկովտիայի
փիլիսոփային՝ այլ թումաս Պրաւունի, որ Տի-Կալթ Սթու-
արթի յաջորդը եղած է Էտիմուրիկի համալսարանին մէջ :

Եթէ այս տեսութիւնները շարունակելու ըլլանք, կը
տեսնենք որ Կապիւսայի զգայապաշտութիւնը և ասոր վրայ
զարբնուած մակածութիւնը կ'երթայ կը յանգի մինչեւ
կոշտ նիւթականութիւն : Արդէն ճշմարիտ և բացարձակ
պատճառի ուրացումը և նիւթին մշանջնականութիւնը
կը տանի մարդը կոյր ճակատագրականութեան կամ թէ
անաստեղծութեան : Այսպէս Կ'ապիւս կուրանայ աշխարհս
վարդ և կառավարող միակ Աստուածը, բացարձակ պատ-
ճառը, իբր թէ մեր զգայարանքներուն տակ չիցնար և ոչ
ալ կ'ըմբռնուի : Ընդհակառակն իր այդ մերժումին, ու-
րացումին մէջ կը չեղտէ իմացականութիւնը, թէեւ բնու-
թեան արտադրութիւն կամ թէ աշխարհի հողին և լոյս
կաթումն է : Կապիւսայի դպրոցին խիզախ տեսութիւնն

բուն մէջ կը տեսնուին միշտ հակասութիւններ: Մէկ կողմանէ կը պաշտպանէ նիւթին տիրապետումը, միւս կողմէն կը ջանայ հաստատել ոգեկան էութիւն մը և այս ընթացքով վարանքներու և տարակուսութիւններու մէջ կը ծփծփայ և որոշ բան մը չի կրնար բռնել: Մարմինէն անջատուած հոգի մը կ'ընդունի. բայց ի՞նչ պիտի ըլլայ, նոյն զիտակցական վիճակին մէջ հիբնոսացած պիտի մնայ. կամ մարմնի հոգիին հետ առժամապէս միասնացմի տոնն ի՞նչ հաշիւ պիտի տայ, ի՞նչ պիտի ըլլայ անորոշ կեանքը, ասոնց մասին լուս. կը մնայ:

Յիշուած փիլիսոփայական դրութիւններուն մէջ աչքառու կերպով կը տեսնուին փոփոխակի յաջորդած երկու ներհակ վարդապետութիւններու հետքերը և խորհող Հին-դիկ Արիստին միաքը փոփոխակի անցած է 2 չըջանալէ, առաջինը՝ Իտէապաշտութիւն, երկրորդը՝ Զգայապաշտութիւն:

Այս երկու վարդապետութիւնները որքան որ իրարու հակադրած ըլլան, երկուքն ալ իրենց կարգին, պաշտպան հետեւողները ունեցած են. նոյնպէս սկեպտիկութիւնն ալ ալ իր տեղը ու դիրքը չինած է. թէևս դրութիւն մ'ըլլալու աստիճանին հասած չէ. բայց Հնդկական փիլիսոփայական շատ մը տեսութիւններուն մէջ, ասոր տմոյն ցոյքերը կ'ընդնշմարուին. թէևս ետքէն ծագկած և անազան հասունցած մտքի մը արդիւնքն է, այսու ամենայնիւ իր տարածումը արդիւնք դժուարին եղաւ, ինչպէս կը տեսնուի Ռուերր-Գոլլարի խօսքերէն՝ որ Վ. Գուդէնէն առաջ փիլիսոփայական պատմութիւն մը գրած է. այսպէս «Սկեպտիկութիւնը, իր կարգին դրութիւն մը ըլլալու հանգամանքը առած և իրեն համապատշաճ ուրոյն տեղը գրաւած է»:

Սկեպտիկ մտքեր կ'ուրանան բացարձակ պատճառի գոյութիւնը, կ'ուրանան արեւու պէս պայծառ ճշմար-

տութիւնները, կ'ուրանան մինչև իսկ «Ես» ի գոյութիւնը՝ որ կը խորհի և նսեւ կը տարակուսի ըստ Տէքարթի-կան բանաձեւին:

Արդէն փիլիսոփայական ս'իւէ դրութիւն մը անշուշտ պիտի ունենայ իր զարաուղութիւնները և խոտորումները, պիտի ունենայ աստուածական թէ անաստուածական իր ծայրայեղութիւնները: Ինչպէս ծայրայեղ իսկապաշտ Աստուածական մը կ'ուրանայ իրական աշխարհի գոյութիւնը, ի միջի այլոց Պրքիի իսէականութիւնը: Անաստուածական գալոց մ'ալ կը մերժէ հոգեկան կարողութիւնները, պատճառականութեան զաղափարը, ինչպէս տեսանք Կապելայի գալոցին մէջ, որ անաստուածական մը եղած է և «Ես» ի գոյութիւնը բոլորովին մերժած:

Ըստ այս դրութեան, աշխարհն ալ պատրանք մը, չքնաղ կախարդուհի մըն է, կամ թէ անոնց չեղունով Մայա (Maya) մ'է, գրեթէ երազուն խոհանքներու և խորհումած անուրջներու արտադրութիւնն:

Հնդկական փիլիսոփայութեան այս դրութիւններուն մէջ կ'ընդնշմարուին ուրիշ վարդապետութեան ցոյքեր՝ որ է՝ խորհրդականութիւն (Mysticisme) որ իր կազմին տարածուն հանգամանք մը առած և Սանք-Հիայի մէկ ճիւղը համարուած է: Այսու ամենայնիւ, թէ Վէտանթայի և թէ Միմանսայի գալոցներուն և թէ Վէտանթերուն մէջ ակնարարի կը տեսնուին, բայց ամենէն աւելի խորհրդականութիւնը տեղ մը գրաւած է Բարանգալայի գալոցին մէջ որոշ գիծերով և պոռոտ գոյներով:

12. Քարվաֆակեր (Scharvakas) և Լոֆայաքիֆակեր (Lokayaticas) .—

Կապելայի գալոցին վերաբերող Վէտանթէն դուրս և ասոնց հակոտակ ուրիշ երկու ճիւղեր ալ կան, ինչպէս Քարվաֆա և Լոֆայաքիֆա՝ որոնք բացարձակապէս նիւթապաշտութիւնը ընդգրկած են, և հոգին ալ կը նկա-

տեն նիւթէն սնանկատ . կարծես թէ մէկ խմորով չաղ-
ուած զանգուած մ'է , և ծանօթութիւններու իրր աղ-
բիւր ընդունած են զգայութիւնը և այնպէս կ'ենթադրեն թէ
աւարկաները , տարրները , ուրոյն ուրոյն նկատելով մ'եւ
բան մը յառաջէն կրնար բերել . բայց և այնպէս իրարու հա-
րադկացուելով , միաձոյլ զանգուած մը , ամբողջութիւն մը
յառաջ կը բերեն : Ահա այսպէս կազմակերպուած զան-
գուածը կ'արտադրէ իմացականութիւնը . նոյն իսկ ասոնք
յառաջ կը բերեն մատածման գործարանը , ինչպէս չաքարի
և ուրիշ տարրներու խառնուրդը յառաջ կը բերէ ար-
բեցուցիչ ըմպելի մը , ուրիշ օրինակով ըսելով , թմբուլը
(bêtee) փութուլը՝ (arec) կայծուի հիւթը , որակենին՝ (որ
արմուկնիններու մէկ տեսակն է) կիրը իրարու հետ չաղուե-
լով կ'արտադրեն զրգուիչ նիւթ մը : Մինչդեռ ասոնք ա-
ռանձին առանձին նկատելով , ոչ մէկ բան կրնան արտա-
դրել . ճիշդ ասոնց նման , հոգին ալ մարմնոյ հետ միա-
ցած , մարմնոյ մէջ կ'ապրի , անոր հետ կը չնչն , կը խոր-
հի , հաճոյք եւ վիշտ կ'զգայ : Բայց եթէ մարմինը չքա-
նայ , խորհող կարողութիւնն ալ ի միասին կը չքանայ :
Այս և երկրորդական դպրոցներն ալ նկատուած են իրր
հերիտիկոսութիւններ :

13. 2. ԴՊՐՈՑ

Բարանչալայի Եօխան , Yoga de Patanjali

Բախնչալայի Դպրոց .—

Իմաստասիրական հինգ դրութիւններէն ետք՝ կուգայ
Բարանչալայի դպրոցը՝ որուն կցուած է «Եօխա» բառը որ
կը նշանակէ կապ (lien) բառական իմաստով՝ իրր թէա-
սով Հնդիկ հաւատաւորը կը զօգուի Աստուծոյ հետ , ինք-
նամիտի հայեցողութիւնով և կը խորատուգուի անոր է-
ութեան ծոցը , նման ծով ընթացող գետերուն՝ որոնք զը-

զրդալից շառաչներով կը հոսին , բայց երբ ծովը թափին ,
անոր հետ կը նոյնանան : Այսպէս ալ իմաստունը կամ
ներուսը (indrié) կը սուզուի գերագոյն էութեան խորքը :

Այս դպրոցը թէեւ Կապիլայի ծոցէն ելած և անոր մի
ճիւղը համարուած է . բայց լիովին անոր հակառակ ուղղու-
թիւն առած է , տրամասութեան մէջ միայն հետեւած է
Կապիլայի և անոր 25 սկզբունքները ընդունած , բայց
բնագոյնականի մէջ բոլորովին կը զանազանուի միւս դը-
րութիւններէն : Այս դպրոցին , բնորոշող բարացուցական
յատկութիւնը եղած է ծայրայեղօրէն ընդունիլ աստուա-
ծութեան մը այսինքն Սիւ-Վարա , իրր թէ իր դաւանած
Աստուծոյն հետ անէացած , գերագոյն հոգւոյն մէջ խորա-
սուզուած ըլլայ :

Կապիլայի Սանք-Հիան անաստուածութեան դրու-
թիւն մը եղած է բառին լայն առումով : Մինչդեռ Բաթան-
չալայի Եօխան ծայր աստիճան աստուածեան և տեսա-
կան հոգեպաշտ մը՝ որով անհեթեթ մոլեւանդութեան կամ
նրբամոլ աստուածութեան կը ձգտի : Այս մասին Գուլ-
պուք , բացայայտ կերպով ըսած է . «Կապիլայի մէջ հոգ-
ւոյ անհատականութիւնը քիչ չատ չեղած է , իսկ Բա-
թանչալայի համար հոգին եղած է աիեգերական , այսին-
քն Սիւ-Վարա :» Այս դրութեան ըմբռնումով , աշխարհը
պատրանք մ'է , յորում կ'ապրին հաւատաւորները , այս
վիճակին մէջ հոգին կը դատապարտուի անգործունե-
ութեան կամ թէ անգիտակցական վիճակին :

Եօխան կը քարոզէ իր ենթակային առաքինութիւն ,
բայց ասկէ աւելի և ասկէ առաջ զինք տալու է ներամ-
փոփ հայեցողութեան : Արդէն այս դպրոցին մէջ հայե-
ցողութիւնը շատ և շատ յարգուած է . Եօխինը , այսինքն
ներուսը միշտ պիտի կրկնէ մրմնջածայն իր Աստուծոյն խոր-
հրդական անունը՝ որ է Այւմ (Aum)՝ որ Սանսքրիթ Յ
գիրերէ բաղկացած խորհրդանշան մ'է և Եօխին մտաւեւ-

սուժը պիտի ըլլայ այս խորհրդաւոր բառին նշանակու-
թիւնը և ասոր յիշատակ, Հնդկիները, իրենց Պրահմա
աստուածը կը նկարագրեն երեքգլխեան գէմքով :

Բաթանչալայի աստուածը կը կատարէ իր ենթակա-
յին ըզձանքները, երբ նա հոգեհատու պաշտօնավ կամ ա-
նէացումով փարի : Այն աստուածն է՝ որ գերազոյնի
ծոցին մէջ ապրելու և անոր մէջ սուղուելու միջոցները
ցոյց կուտայ և կը չնորհէ անոր գերբնական և ներգոր կա-
րողութիւն և գուշակելու զօրութիւն և այս աստուծոյն
հուրքով հրահրուած ենթական, այլևս այս աշխարհի վը-
րայ չի մնար, այլ թեւ ու թռիչներ առնելով սաւառնա-
թեւ կը սուրաց վերին ոլորանները : Եօկիին կը չնորհէ միա-
ժամանակ առիւծի քաջութիւն, փիղի զօրութիւն, հող-
մոյ արագութիւն : Այսպիսի գերազոյն և բնականէ վեր
կարողութիւններով օժտուած ենթական կը կատարէ ար-
տակարգ գործեր և հրաշագործութիւններ, ինչպէս ար-
դէն Հնդկաստանի կլիմային մէջ սովորական բաներ և
ղած են : Կային հոն խորհրդաւոր ազանդաւորներ՝ որոնք
քնէածութեամբ (hypnotique) և մագնիսականութեամբ
արտառողջութիւններ կընէին և այսպիսի կախարդանքնե-
րու և դիւթական կիւսանքներու համար շատ յարմար և
ղած է Հնդկաստանի ջերմ կլիման :

Եօկայի փիլիսոփայութիւնը բովանդակուած է Եօկա-
Սուտրա «Yoga Soustras» կոչուած հաւաքածոյին մէջ որ
4 գլրքերու բաժնուած է և ասոնց առաջինը կը ճառէ
ներքնհայեցողութեան վրայ, երկրորդը՝ անոր համեկու մի-
ջոցներուն, երրորդը գերազոյն կարողութիւններու և չորրորդը
մաքի հիացիկ յափշտակութեան և հոգեկան նուազանքու
կամ թէ վերացական անէացումի վրայ : Այսպիսի արտա-
կարգ կերպերը ու ձեւերը ցոյց կուտան թէ Բաթանչա-
լայի դպրոցը բոլորովին սուղուած է միաթիքականութեան
մէջ, որ անորոշ տարտամութիւններու մէջ զեղեւող հո-

դիներուն մոլորումն է : Եւ այս դպրոցը գրեթէ հեռացած
կը տեսնուի փիլիսոփայութեան գծած ու զգուծ ենէն, քան-
զի այնպիսի փիլիսոփայութիւն մ'է՝ որ կանոնաւոր, սրուշ,
պայծառ եզանակներու մէջ կը գործածէ մաքի յափշտա-
կութիւն, գերմարդկային զօրութիւններու մէջ ալ վերա-
ցումներ : Այս դպրոցին մէկ ճիւղը համարուած է Պախա-
վաթ-Կիթան՝ որուն վրայ արդէն պիտի խօսինք :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Երկու դիւցազնէրբոմբիւնէր՝ Մահապարա և Ռա-
մայան . Պակալան-Կիթա . — Մանուի օրէնաբէրք . — Պրահ-
մականութիւն . — Պոսորոյ յախնութիւն :

14. Մահապարա (Mahābhārata)

Իմաստասիրական 6 գրութիւններէն զատ, Հնդիկ
Արիական հանճարը արտաբերած է երկու մեծ զիւցազ-
ներգութիւններ՝ Մահապարա և Ռամայան, կամ թէ
բոս ոմանց՝ Ռամայի և Պարաիի (Ramaide, baratide)
որոնք Հնդկական հրաշակերաններ և հսկայ գործերը և
ղած են՝ որ երեւէջ կընեն գողարիկ զգացումներ և ի-
մաստասիրական բարոյիկ պերճ պաղտփայրներ, որոշ
և զուեազեղ գիծերով և երանգներով կիսանիշուած և
երփնաւորուած :

Սոյն գրական երկու արտան յիշատակարաններ, իբր
ցոլացիկ և թափանցիկ հայելիներ, կը ցոլացնեն պայծառ-
օրէն կատարելութեան որոշ չըջանին հասած Հնդկաստա-
նի քաղաքակրթութիւնը և բարոյականութիւնը, որով
բարձր ի դրոյս կը պանծայ արեւելեան ազգերու քա-
ղաքակրթութեան մէջ և անոնք կը կազմեն Հնդկաստա-
նի Իրիական ու Ողիսականը, բարոյականութիւնով
օծուն իրենց հրաշածին վէպերով և գրոցներով, արեւոտ
երգերով, նաեւ զիւցազուեններու մարտազոռ նուազնե-

րովը :

Այս երկու գիւցաղներգութիւններու Ա. ր կոչուած է Մահապարաբա այսինքն Պարաթաշի մեծ սերունդը՝ որ այս քերթուածին գիւցաղնոյն տրուած մականաւն մ է : այս բաժնուած է 18 դրուագներու (բարվանաներու) և կը բաղկանայ 214778 առղ ոտանաւորներէ և հեղինակը եղած է Վեպա (Vyasa), որ կը նշանակէ «բանաքաղ» . այս գիւցաղներգութիւնը գրուած է Քրիստոսէ առաջ 2. կամ է. դարերուն մէջ և հետզհետէ կատարելագործուած . քանզի առաջ քանի մը հազար Սոֆայէ (distique, երկկարգ) բաղկացած իսինազա մ'էր կամ թէ պատմական ձեւերդ մը (chanson du geste). սակայն երբ Պրահմանները գերիշխանութիւն ձեռք բերին, վերածեցին այնպիսի քերթուածներու՝ ուր կը տրիէ կրօնական ոգի և Չաթրիաներ ալ կ'ենթարկուին Պրահմանական գերիշխանութեան :

Այս մեծ գիւցաղներգութեան մէջ կը գտնան թէ աստուածներ և թէ գիւցաղուններ իրր գուպարայաղթ մարտիկներ, և կը մզնն այն խօշական պատերազմը՝ որ տեղի ունեցած է Քրիստոսէ 13 դար առաջ, միեւնոյն ընտանիքէ սերած 2 արիական ցեղերուն մէջ . ճիշդը բտկով չարին բարիի դէմ մղած պատերազմը, յորում բարին մեծութիւնը կը հռչակուի և կը տարփողուի անոր յաղթանակը :

Շատ և շատ երկար կրկնայ պատմել մանրամասնութիւնները և սիրտերը առնալնոյ այն յուզիչ դրուագները, ինչ որ անկ է զրական պատմութեան և միայն պիտի յիշեմ մի մասը, Պակավաթ-կիթան՝ որ իրր փիլիսոփայական դպրոցներուն մի ճիւղը յարգուած է և միայն հետաքրքրութեան համար, պիտի յիշեմ երկու ընդդիմամարտ ցեղերուն իրարու դէմ մղած պատերազմները, որոնք Մահապարաթայի դրուագները կազմեն :

Այն երկու ցեղերը, Բանդախաներ և Քալիախաներ, ի-

րարու հետ վայրագ և անոտ մախանօք վառուած և քինախնդիր ոգւով խանձուած, իրարու հանդիպեցան ռազմադաշտին մէջ : Բանդախաներու կամ Բանդուներու (Pandous) 5 եղբայրները իրր բարութեան պաշտպաններ, աստուածներու օժանդակութեամբ յաղթելով Քալիախաներու կամ թէ Քուրուներու (Kourous) իրր չարութեան մարմնացումներ, դարձան իրենց բնագաւառը 12 տարի լեռները վայրաւաթին թափառելէ ետք և հաստատեցին հոն իրենց իշխանութիւնը : Այս բարեացակամ ցեղին օժանդակող աստուածը եղած է Քրիշնա (Crishna) որ կը նշանակէ՝ սև . հովիւ աստուած մ'է Վիշնուի Տրէ մարմնացումը՝ որ ժողովրդեան խուերուն մէջ ապրած է, հովիւներու հետ կեանք անցուցած և ժողովրդեան դատին իբր պաշտպան կանգնեցաւ և որ անոր ծոցին մէջ մեռաւ իրր պարզ մահկանացու :

Մարդկային ընկերութեան ստատարող այս աստուածը ընկերացաւ Արճունայի (Arjhoua) հետ, որ 5 եղբայրներուն իրր ներկայացուցիչը կը հանգիստնայ : Քրիշնա իրր աստուածային իմաստութիւն, իրր խելափառ քարուղի, պարզեց, հոգանց, անոր կեանքի գաղանիքները, չեղանջով նաեւ սրբութեան, փրկութեան և յաղթութեան կերպերն ու ձեւերը . բայց Արճունա չէր գիտեր թէ ո՞վ է զինք խրախուսող և սրտապնդող սգին . միայն թէ կառքին մէջ անոր կը ծառայէր, միշնադարեան ասպետին քովը իրր զինակիր (Porte-écu) :

15, Ռանայանա. — Սա ալ 2րդ գիւցաղներգութիւնն է, որ Սանսքրիթ լեզուաւ կոչուած է Kamaider, այսինքն Ռամային արչաւանքը . այս ալ բաժնուած է 7 երգերու և կազմուած 24000 առղ ոտանաւորէ . ասոր ալ հեղինակը կամ բաղուածագիրը եղած է Վալմիկի, որ երգած է Ռամային, Աստուծոյ և գիւցաղնոյն՝ քաջագործութիւնները Ռաքշասաներուն դէմ, որոնք Հնդկաստանի տիրող բնիկ

ցեղերն էին կամ թէ անասուններուն հետ ապրող հր-
րոսակներու խճողակ խումբերը: Արդէն Հնդկաստանի մէջ
կային շատ մը բնիկ ցեղեր, որոնց կեանքը գրեթէ անաս-
նային եղած է, ինչպէս Քաթոսիսներ (kalodis) որոնք ծա-
ռերուն վրայ կը բնակին և սուղուններ կ'ուտեն, երբեմն
այ գիւղերու աղքատացները կը պառկին: Քոնիրներ (Kou-
hir) որոնք մարդակեր են: Քասերիշ-Կարուններ՝ զորս Հին-
դիկները Մրեքիհա կը կոչեն, վայրենիներ են, այսինքն
Պարպարաններ (արդէն Պարպարա կամ Վարվարա կը նշա-
նակէ գոռու մազ ունեցող մարդեր:) Նոյն նշանակութիւ-
թիւնը ունեցած է Բարուա բառը: Ինչոս գետին արեւ-
մտեան կողմը բնակողները ընդհանրապէս կը կոչուին
Պարպարաններ: Եգիպտոս, Նեղոսի հովտին մէջ, բնակող-
ներն ալ Պարպարա կոչուած են, որուն կը համապատաս-
խանեն Ափրիկէի Պէրպէրները: Վերոյիշեալ Ռաքչասա-
ներուն պետք Ռամային՝ հրաշածին գեղեցկութեամբ օժ-
տուած աղջիկը՝ Սիթան յափշտակած է. ասոր համար Ռա-
մա, որ Քալսալայի թագաւորութեան վրայ իշխող Տասա-
թարաթա վեհապետին որդին է, ազատած է զնա. ահա այս
յաղթութիւնները տարփողած է Վալմիքի բանաստեղծը.
նոյնպէս Ռամա կամ Ռամաջանդրա Վիշնու աստուծոյն
մարմնացում մը, աշխարհ եկած է փրկիկ Հնդկի Ժողովուրդը
Ռաքչասաներէն և այս գիւցազնին կինը եղած է ծա-
նակն թագաւորին հրաշածին, հրաշագեղ աղջիկը, Սի-
թան:

16. Պակաւար-Կիթա (Bagavad-gita)

Մահապարաթայէն տնջատ կամ թէ իբր անոր շարա-
յարութիւնը կան ուրիշ 2 մասեր, մէկը Պակաւար-Կիթա,
միւսը Հարի-Վանսա: Ա. ր Պակաւար-Կիթա՝ երանելիին
երգը, Հնդկի իմաստասիրութեան բարձրագոյն մի ար-
տայայտութիւնն է և իբր փիլիսոփայութեան մի մասը

կը յարգուի: Քանզի ասոր մէջ ալ կը գտնուի, բարձր
գաղափարներու յորդութիւն: Հո՛ն ալ կը տեսնենք չեչ-
տուած Սանկ-Հիայի համաձայն, նիւթին և հոգիին՝ գո-
յակցութիւնները, իբր գերագոյն էակի բղխմունքներ:

Գուլիէլմա Համպոլտի հետ կրնանք ըսել թէ Պակա-
ւար-Կիթան՝ Բաթանչալայի Սանկ-Հիան է և ասոր մի
յարագէպը (episode) բնագանցական իօսակցութիւն մը
Արճունայի և նոյնինքն Աստուծոյ միջև: Արճունա երի-
տասարդական թափով հրահրուած և քաջարի գիւցազնի
մը կորովով ուժաւորուած, կը նետուի ազգագաշար և
պատերազմի նշան տայէ առաջ կը դիտէ արծուի աչքե-
րով, թշնամի բանակներուն դիրքը, անոնց կարգն ու
ասրքը:

Եւ այս բանակին դիմագրաւելու և զսնոնք զգտնել
և զիտապատ ընել կարենալու համար գիւցազնական ա-
րիութիւն պէտք է, և այսու միայն պիտի կրնայ իր իշ-
խանութիւնը հաստատել հաստամուր կռուանի մը վրայ:

Այսպիսի գաղափարներ կը պտուածքին Արճունայի
զանկին մէջ, բայց միաժամանակ իր այս խորհրդէն ետ
կենալ կ'ուզէ. քանի որ իր սեւեռակէտին հակառակ է:
Այս պատճառաւ թաղծոտ և վարանոտ տատամսութիւննե-
րու մէջ դեղեւած է. սակայն բնկրի մը դէմքին տակ
ծածկուած Աստուծոյ կամ թէ Քրիշնան, զինք կը մղէ
դէպի պատերազմ. «Այսպէս քանի որ ինք Չատրիա մ'է
պատերազմիկներու դասակարգէն, իրեն նուիրական
պարտականութիւնն է մղել այն ճակատամարտը՝ որով
պիտի փառաւորուի և եթէ թերանայ իր այդ պարտա-
կանութեան մէջ, ոչ թէ միայն իր գոյութիւնը, կեանքը
վտանգած պիտի ըլլայ, այլ իր պատիւը՝ որ իր կեանքին
չափ և անկէ աւելի յարգի և արժէքաւոր է:» Աստուծոյն
այդ զօրեղ և ազդու պատճառարանութիւնները կը տը-
կարանան Արճունայի վեհախոհ գաղափարներուն առջև:

բայց Աստուածը ներուս... զաղափարներով օրօրուած կ'աշխատէր վեր առնել աշխարհիկ գոհակութիւններէն և մեղկութիւններէն, պարզելով անոր բազմազան զաղափարներն և անկայուն վիճակը, աշխարհի խուսափուել և երազային վայելքները, միաժամանակ զայն ի մարտ մղելու ամէն միջոցը կը գործածէր: Պակալաթ-Վիթայի բնազանցական մասը գրեթէ 18 դասերու բաժնուած է խօսակցութեան ձեւով: Այսպիսի վերացական զաղափարներով խտացած, այս հոյակապ մեծ յիշատակարանի Անգլ. թարգմանութիւնը եղած է Ուելքինի միջոցաւ և ասկէ երկու տարի ետք Գաղղ. թարգմանուած է Հ. Բերրոյէն. 1820 ին: Շէկէլ ալ Լատիններէն թարգմանութիւն մը բրած է իր շահեկան գիտողութիւններով համեմուած:

Պակալաթ-Վիթայի մէջ նաեւ շեշտուած է կարկառուն գիծերով խորհրդականութիւնը (Mysticisme) իւր տիրող վարդապետութիւն:

Արճունայի Աստուածային քարոզիչը քմիծաղով կը խօսի նուիրական և Պրահմայի յայտնութիւնները նկատուած գիրքերուն վրայ. նոյն ծաղրանքով և հեղձական շեշտերով կը խօսի կրօնի վրայ, զայն նկատելով իւր խրատացումը 1001 սնտախաղաղ ձեւերու ու ծէսերու, իւր թէ այն կ'օրօրէ մարդը անդրաշխարհեան անախնունելի խոստումներով. կը ձաղկէ նոյնպէս աստուածաբանական բարդ, մանուածոյ կիճուտութիւնները: Անմիտ և խօլական կը համարէ անիկա՝ որ Վէտաներուն միայն յարած կը մնայ, իւր թէ ճշմարտութիւնը անոր մէջ ծրարուած կ'ըլլայ: Հգիմնալով թէ մարդ մը երբ հոգիանայ, վերանայ, երբ հայեցողութեան մէջ սուղուի, ալիւս պէտք է ունենաւ գիրքերու, ինչպէս պէտք չեն ալիւս մօրու լճացեալ ջուրերը, երբ մարդ ունենայ իր ձեռքին տակ վճիտ ցայտումներով կարկաչող, յորդահոս աղբիւրներ:

Այսպէս Քրիշնա վրան բաց կը յարձակի նուիրական

գիրքերուն, կրօնական ծէսերուն ու ձեւերուն, մէթոսներու կիրառումին և նաեւ զրախան գիտութիւններու վրայ: Ահա այս եղած է Պակալաթ-Վիթայի խորհրդականութիւնը կամ հոգեբանական վերլուծումը:

Մարգկային իմացական կարողութիւններուն մէջ թէեւ կ'ընդունի զգացումները, զգայութիւնը, բայց հոգին վեր է զգայականութենէ, իմացականութիւնն ալ հոգիէն և իմացականութենէն վեր կը բարձրանայ էակը: Բայց իմացականութենէ վեր կամ առանց իմացականութեան էութիւնը՝ զուտ էութիւն մ'է, մերկացուած իմանալի և զգալի յատկութիւններէն՝ որ ինքնին հայեցողութիւն մ'է: Ըստ ինքեան գոյութիւնը կը նկատէ գերազանց՝ չարժուն գործունէութենէ և այսպիսի բնթացքով կ'ընթանայ Պակալաթ-Վիթայի բնազանցութիւնը, եթէ բնազանցութիւնը բնիկ հարկ է: Քրիշնա աստուածը իր խօսակցութիւններուն մէջ մէկէն ի մէկ մերկաքօղ բացատրութիւններ չիտար, իր բնազանցիկ զաղափարները կը յայտնէ կիսաքօղ, քանզի չէր ուղիւ վիրաւորել հասարակայ կարծիքը և Չատրիաներուն յատուկ քաջութիւնը և նաեւ կը պատուիրէ ցայտեցնել իր կորովի նկարագիրը, ապրելով ուղղութեան համեստութեան և սրբամաքութիւնը պարզութեան մէջ և ապրիլ առանց իր անձնական շահը ի նկատի առնելու: Իր խօսակցութիւնները յառաջ տանելով կրնէ այսպէս. «Ընտիր բարեմասնութիւններով օժտուած մարդը երբեմն կը բաղի ձախաւեր ձախողութեան և իր առջի քայլերուն մէջ իսկ կ'ունենայ գայթակման և սալթաքումներ և այնպիսին ճամբան միշտ սահուն և լպրծուն կ'ըլլայ, գրեթէ սալթաքելու մօտ:

Ուղղամտութիւնը համեստութիւն է. յանդուգն լրբութիւնը անողոք խստութիւն մը, և այն լրբն է որ կը խոյանայ համեստ, պարկեշտ մարդուն վրայ զայն բզբտելու

և յօյսօյ պատուելու համար. ուստի միշտ զգուշաւոր, կըշ-
ուաւոր ընթացք մ'ունենալու է, հեռի կենալով զահա-
վէժ անկումներէ և աշխարհի վայրաքարշ ստորնութիւն-
ներէն:

Բայց երբ մարդ հայեցողութեան մէջ ապրի, սպա-
հովապէս, աշխարհի ոչ մէկ վայելքները և դառնութիւն-
ները չեն կրնար ցնցել իր էութիւնը: Հոն ալ Քրիշնա,
անշահասիրութիւնը կը տանի մինչև անձնութեան.
այս պատուէրները տալէ ետք Քրիշնա կը ներկայանայ
Արճունային իբր խէչալիստ կամ իմաստութեան քարոզիչ:

Այս և ասոր նման գաղափարները կը յիշեցնեն Չինացի
Լաօ-Չէուի փիլիսոփայութիւնը. յետոյ իր խօսքերը յա-
ռաջ տանելով կ'ըսէ այսպէս. «Քանի որ այս աշխարհի մէջ
պիտի ապրինք և պիտի գործենք, պէտք է շարժիլ չգոր-
ծողի պէս և ապրիլ լոկ հայեցողութեան կամ երազային
լուծեան մէջ, քանզի հայեցողական կեանքը գեր իվեր
է գործոն և շարժուն կեանքէն:

Հաւատքը և հոգեաւու բարեպաշտութիւնը գործէն
գերիվեր են. գործ մը բարոյականի տեսակէտով արժէք
մը, կշիռ մը կ'ունենայ, եթէ ըզձայնուած բարիին ձգտի
իր կատարուն հաւատքով. հակառակ ասոր, ո՛ր և է նիւ-
թական կամ շահագրգիռական գործ մը կարեւորութիւն
չունի: Հաւատքն է բարոյական գործունէութեան սկզ-
բունքը, էութեան բուն տարրը: Հաւատքը, որքան որ
պայծառափայլ ցոլանայ և ճառագայթէ, բարութիւնը նոյն
ցոլքերով կ'արտափայլի և նոյն ճաճանչերով կը ճառա-
գայթէ: Այսպէս Պակաւաթ-Կիթայի խորհրդականութիւն-
նր ամեն բանէ վեր կը դասէ հաւատքը և զայն կ'երան-
գաւորէ երկնային շառայներով: Հաւատքով օժուծ մար-
դուն աչքին առջեւ գործը կշիռ, արժէք չ'ունենար և
անոր նկատմամբ արհամարհող նողկանք մը զգալու է և
պաղ վերաբերում: Երկիւղած բարեպաշտութիւնը կը քա-

մահրէ գործը, շահը, նիւթական վայելումները և գործի
դէմ պիտի մը, ձեռներեց ողբին դէմ պիտի կաշկան-
դում, շարժումի դէմ անշարժութիւն: Առանց գործի
հաւատքը կը նուիրագործէ միայն մարդու հոգին և կը սու-
զէ երանութեան և սրբութեան գերովկէանին մէջ:

Պակաւաթ-Կիթայի Աստուածը կը նայի լոկ հաւատ-
քին. ընդհակառակն գործը, թէ բարի և թէ չար, իրեն ան-
հաճոյ է. Քրիշնա աւելի յառաջ երթալով ցայտուն կեր-
պով ցոյց կուտայ հաւատքին խիստ կարեւորութիւնը,
այսպէս.

«Այն որ հաւատք կ'ունենայ, տիրացած կ'ըլլայ գի-
տութեան և այնու կը հասնի իր ըզձակէտին անճառ ե-
րանութեան, հեռի ցնալով գործին յառաջ բերած աղ-
մկալից վլլվուկներէն և ժխորէն: Եթէ մարդ մը, հոգե-
տու պաշտումով խնկուած, բարեպաշտիկ ձեւերու անձ-
նատուր կ'ըլլայ և մահաբոյր տարակուսանքները և երկ-
բայութիւնները կը փարատին, այն ատեն մարդը կն-
թարկուած կ'ըլլայ լուռ, մահատիպ անկենդանութեան.
այլեւ գործելու պէտք չ'ունենար և աշխատութեան տա-
ժանքոտ կապանքներէն զերծ կ'ապրէ. եթէ մեղքի մէջ
թաթաւուած ըլլայ, հաւատքով կը սրբանայ, և փրկու-
թեան նաւահանգիստը հասած կ'ըլլայ գիտութեան նա-
ւակովը:

«Գիտցի՛ր, ո՛ր Արճունա, գիտցիր և մտիկ ըրէ՛ իմ
խրատներուն, ինչպէս ճարճատող բոցալաւ խարոյկը, ի-
մի վայրկենի կը լսփէ, կը լսփիլդէ փայտը և կը վերա-
ծէ զայն փոշիատեսակ ածիւնի մը, այսպէս ալ ճշմարիտ
իմաստութեան հուրքի առջեւ գործը կը մեռնի: Ամէն
էակներու համար, ո՛ր Արճունա, ես նոյն եմ և անփոփո-
խի. ոչ մէկը իմ համակրութեան և հակակրութեան ա-
ռարկայ կը դառնայ, եթէ իմ գծած շաւղին հետեւի: Ես
կը բնակիմ անոնց մէջ և անոնք իմ մէջս: Ամենէն աւելի

քրէական յանցապարտութեան մէջ իսկ, եթէ ինծի ծառայէ կամովին, կը սորբուի, կը մաքրանայ իր բոլոր կեղտաւորութիւններէն և մոլութիւններէն:»

Պակաւած-կիթայի հեղինակը, կարծես թէ խորհրդականութեամբ հիշատառած կ'աւանայ հասկ նախա-սահմանութիւնը՝ նկատելով իբր խափանարար արդիւր բարոյականութեան և անձնիշխանութեան. ուստի մարդ խրոխտալու է՝ իբր գործի մարդ, իբր թէ ինքը չառ մը գործեր արտադրած է, առանց զիանալու թէ, բնութեան մէջ ամէն բան, իրարու հետ սերտօրէն ազդեցութեամբ իրերու յարակցական զօրութեան արդիւնքն է: Նախա-սահմանութիւնը մերժելով կ'ընդգրկէ ճակատագիրը, բախտը, որ կը մղէ մարդը երբեմն բարութեան և ազնւութի, երբեմն առաքինութեան և մոլութեան, երջանկութեան և ապերջանկութեան. բոլոր մարդիկ կը ծնին, կ'ապրին ճակատագրային այս երկու հակընդդէմ ազդումներուն տակ: Երբ Արճունա այս խօսքերը լսեց, դողալով սարսուռ մը սկսաւ սողոսկիլ, իր ամբողջ էութեան վրայէն և պակուցիչ սոսկումով նայեցաւ իր խօսակցին որ հանգարա ոգւով և ազգայնիկ նայեաւքով կ'աշխատէր հանգարեցնել զինք պաշարող երկրայութիւններէն և կ'ըսէր այսպէս:

«Ո՛ր Բանդու, գիտցիր որ լաւ բաղդի վիճակած ես:»

Քրիչնայի այս շինիչ և բարոյական խօսքերը ցոյց կուտան թէ խորհրդական վարդապետութեան մէջ ընդունած է հոգւոյ հանդարտականութիւն (quiétisme) և կը յիշեցնէ 17րդ դարու մէջ գաղղիացի մի քանի եպիսկոպոսներուն ընդունած ոգւոյ հանդարտականութիւնը, որ կերպով մը անձնուրացում մ'է, մեռեալատիպ անշարժութեան մը հայեցողութեան մէջ:

Քրիչնա այսու չբաւականանար և կը շարունակէ խորհրդազգածութեամբ առլի իր խօսքերը. «Ճշմարիտ

բարեպաշտը գործի հագերէն զերծ, հանդարտ նստած կը մնայ 9 դանկայ քաղաքին (մարմին) մէջ, առանց զինքը և ուրիշները դրդելու և դրդուելու, ինքնիրեն ամփոփուած կարկամ կծիկ կը մնայ կրիայի պէս. այսպիսին կը նմանի մենարանին մէջ դրուած ջահի մը՝ որ հողմի շունչէն զերծ կը վառի ու կը վառի դանդաղ միօրինակութեամբ: Ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը վերջապէս կը յանգի Աստուծոյ էութեան հետ միացման մէջ կամ աւար էութեան մէջ սուղուելով:»

Ինչպէս տեսանք, այս կիւսային իմաստասիրութիւնութիւնը կոչուած է Եօկա՝ որ է միութիւն աստուծոյ հետ, ներք-հայեցողութիւնով, և Եօկի կոչուած է ա՛յն՝ որ պնդովին յարած է այս վարդապետութեան և թաղուած՝ երազուն խորհրդաւորութեան մէջ:

Ճշմարիտ Եօկին ճգնաւոր մը, Մունի մ'է, որ միայն խաղաղեցնող առօրտ ցանկութիւններէն և հեշտասիրութիւնէն զերծ կ'ապրի և գրեթէ կը մեղուցանէ իր զգայականութիւնը: Այսպիսիին համար կարեւորութիւն է ունի ոչ կինը և ոչ զաւակ և ոչ մէկ ազգական. ամէնը իմաստունի առջեւ համահաւասար և զուգապատիւ է: Ինչ որ է առաքինի և իմաստուն Պրահման, նոյնն է փիղը, շունը և եղը: Իմաստունին իմաստութեան վայելք գործն է ներքհայեցողութեան մէջ ապրիլ՝ որով միացած կ'ըլլայ Աստուծոյ էութեան հետ:

Արդէն մարդուն սեւեռակէտը և իր բուն յարացոյցը աստուծոյ հետ միանալ է, որ նոյն ինքն վերացում մ'է, թէեւ այն աստուածը անորակելի է, բայց կ'իրականանայ և կ'որակուի ինչպէս մարդուն նոյնպէս շունին մէջ, քանզի ամէն ինչ էութիւն է. ինչպէս Բրուտտի հոգին նոյնպէս հոգի գուղձը:

Հնդիկ Եօկիսթին, աշխարհի հաճոքներու մասին ցոյց տուած անատրքերութիւնը, պարզապէս այս աշխար-

հէն երեսը ու միանալ աստուծոյ հետ . այս միութիւնը յաջողցնելու համար ինքնանուիրում պէտք է կամ ինքնիրեն ամբողջութիւն : Քիչ մը խորհրդածութիւնը և գործը կը խափանեն այս միութիւնը և կը բռնադրեն հոգւոյ անբոժութիւնը և կը խանգարեն մինչև իսկ անոր իսկական էութիւնը : Վստահէ՛ ինծի , հոգւով խոնարհ եղիր , և գործերու հոգեբէն հեռու կեցիր , ո՛ր Արճունա . և կը շարունակէ այսպէս իր խորհրդածութիւնները :

«Գիտութիւնը գործնականէն վեր և հայեցողութիւնն ալ գիտութիւնէն վեր է , իմ ծառաներէս ամենէն սիրելին ա՛յն է որուն սիրտը բնութեան բարեկամ է , այնպիսին ոչ մէկէն կը վախնայ և կը վախցնէ . կը սիրեմ նաեւ ա՛յն՝ որ աւանցյալոց կ'ապրի և նաեւ մարդկային ձեռնարկներէ հեռի : Իմ սիրոյս արժանի է այն որ ոչ կ'ուրախանայ ոին բաներու համար , ոչ ալ կը վշտանայ . ո՛չ մէկ բանի կը փափաքի , ամենէն գոհ է , և չար բազդին վրայ անհանգիստ չըլլար :

Այն է իմ սիրելի ծառան՝ որ թէ փառքերու բարձրացումին և թէ նախատինքներու անգաւառարարին մէջ նոյն է և այնպիսին համար ոչ գով գովասանքը և ոչ պարսաւը արժէք մ'ունին : »

Հոգւոյ մասին այս և ասոր նման Եմբռնումները ցոյց կուտան թէ հոգեկան կարողութիւններէն գիտակցութիւնը և յիշողութիւնը բոլորովին մոռցուած են . արդէն հայեցողութեան հետեւանքը այս է . քանզի Հնդիկ եօկին կը ձգտի միշտ զէպի հայեցողութիւն և միշտ անոր կ'ըզձայ կաթողին , մինչև իսկ անոր էութեան մէջ կը սուզուի և կ'ոհնչանայ . և այս անէացումին երբ հասնի , այն ատեն մրմնջածայն պիտի կրկնէ այս միավանկ բառը (avm) ալմ՝ որ հնդիկ հաւատաւորին համար նուիրագործուած բառ մը եղած է և իր դաւանած խորհրդական անունը և նոյն ինքն իրենց աստուածը յատկանշող բա-

բացուցականը :

Արճունայի խօսակիցը , այսու այն գաղափարներով պատրաստել ուղեց իր ընծայացունին սիրտը , պարզելով յայտնաբաց անոր առջև հայեցողութեան թագուն խորհուրդները և ինքն ալ իր մասին զինք ծածկող քօղը պատուեց , այլևս զինուած ասպետ մը խրատուութեամբ մը չէ , այլ աստուած մը՝ որ իր բովանդակ չքեղութեամբ կը պատկերանայ Արճունային : Քրիշնա աստուծոյն հազարուամէկ ձեւափոխութիւնները և կերպափոխումները գրծուած են Պակալաթ-Կրիթայի մէջ և հոն նաեւ յիշուած են անոր ասորդեղիքը արտակարգ թուարկութեամբ , և այս թուարկութիւնը յիշուած է բանաստեղծական կշռաւոր և կանոնաւոր հիւսքերով ասողուած և հմայեղ ներդաշնակութեամբ չափուած , թէև ոճի միակերպութիւնը տաղտուկ կ'աղղէ : Արդէն արեւելեան գրականութեան մէկ թերի կողմը այդ եղած է : Շատ ու շատ երկար կ'ըլլայ նոյն աստուծոյն՝ Քրիշնային լոկ անուան թուարկումը . միայն հետաքրքրութեան համար կը նիշեմ հոս կարեւորները այսպէս . «Ես եմ արեւելքի ստեղծագործութեան և ոչնչացման արարիչը . ինձմէ գերադաս մէկը չիկայ . ամենը ինձմէ կախուած է և ինծի կը վերաբերի , և իմ իշխանութեան տակ են ամէն անոնք և իրարու հետ ազուցուած ու շարունակուած են իրը շղթայաշար մարգարիտներ . Ես եմ ջուրի մէջ շողի և օրեւու և լուսնոյ մէջ ձայնալոյ լոյսը : Վէտաներու մէջ գոռացող ձայն , պաղատող , աղաչող աղաղակ մը . օդին մէջ՝ գոռացող ձայն մարդու մէջ առնական զօրութիւն և կորով , երկրի վրայ արտաբուրդ անուշահոտ խուսկ , խարոյկի մէջ ճարճատող լոյս , կենդանիներու մէջ կեանք , նախանձայոյզ մարդու մէջ խանդ ու եռանդ , բոլոր համագոյնը՝ ծնունդ , իմաստունի մէջ իմաստութիւն , հօրին ոյժը և զօրութիւնը , փառաւորուածին փառքը , չնչաւոր էակներու

մէջ անբիծ և սրբամաքուր սէր. այս աշխարհին մէջ խը-
նամակալ հայր և գուրգուրոտ մայր մը, գաղանի վարդա-
պետութիւն մը՝ քաւութիւն մը. երեք գիրքերու մէջ միալան-
կային Ս. սկիզբ մը, միջին և վախճան մ'եմ, գոյ ջերմութեան
և անձրևին մէջ՝ աղբիւր, ձեռքիս մէջ ունիմ մահը.
Աստուածներու մէջ Վիշնու, աստղերու հոյլին մէջ շող-
շողուն արև մը, նուիրական գիրքերու մէջ երգերու
և նուագներու հաւաքածոյ մը, մարմնոյ մէջ՝ հոգի, հոգ-
ւոյ մէջ իմացականութիւն, ամպածրար լեռներու մէջ Մե-
րու, քուրմերու մէջ՝ քրմապետ, պատերազմիկներու
մէջ՝ Սֆալեսա, չնչաւորներու մէջ զգաստ սէր, ծովերու
մէջ ուլկիւնոտ, բառերու մէջ միալանի, պաշտումներու
մէջ՝ լուին պաշտում, անշարժ իրերու մէջ Հիմա-
լայա լեռ, ամէն տեսակ ծառերու մէջ նուիրական թը-
ղենին, իմաստունին մէջ՝ Կապիլա, գետերու մէջ՝ Գան-
գէս, ճարտասանին մէջ պերճախօսութիւն, բովանդակ գի-
տութիւններու մէջ՝ այն՝ որ կը լուսաւորէ հոգին և կ'ու-
սուցանէ ուղղիկ զայն և կ'առաւարկէ. տառերու մէջ՝ Ալ-
ֆա, բաղադրեալ բառերու մէջ Յօդ. ես եմ յաւիտենական
ժամանակ, պահպանողն եմ ամէն անոնց՝ որոնց երեսը
դարձած է ամէն կողմ. ես եմ մահ՝ որ իր մէջ կ'ընկու-
ղէ ամէն բան. իգական սեռերու մէջ՝ բաղդ, համբաւ և
խոհեմութիւն. ես եմ յիշողութիւն և ճարտարախօսու-
թիւն, քաջութիւն և համբերութիւն, երգերու մէջ վսեմ
երգ, ամիսներու մէջ Յամոյրի համաստեղութիւն (Antilope)-
եղանակներու մէջ՝ գարուն, դրօսանքներու մէջ՝ անմեղ
խաղ, նշանակելի իրերու մէջ փառք, յաղթանակ, զօ-
րութիւն. Վրիշնիտաներու (Wrishnida) մէջ՝ Վազիա-
տէլա, Բանդուրաներու մէջ՝ քաջն Արծուհա, անապա-
տականներու մէջ՝ Վիազա, բանաստեղծներու մէջ Եիւ-
զանազա, վարիչ առաջնորդներու մէջ գաւազան, փա-
ռասէրներու մէջ խոհեմութիւն, գաղանքներու մէջ՝ լը-

նութիւն, գիտուններու մէջ՝ գիտութիւն, ինչ որ կ'ըլ-
լայ իրերուն բնութիւնը, ես նոյն եմ. ամէն չնչաւոր և
անչունչ արարածներ ինձմով կը գոյանան. իմ աստուա-
ծային առաքինութիւններս անհաշուելի են, չեն թուար-
կիր. ինչ որ կ'ըսեմ հիմա, աղօտ գաղափարներ կ'ընան
տալ, ուր որ բարի և երջանկաւոր լինի, ես հոն եմ:»
«Վերջապէս հարկ չկայ ո՛ր Արծուհայ, հոս նիշել մի առմի
իմ հօգը կարողութիւններուս շօշափելի փաստերը, ինձմէ
կայծկառող փոքր ինչ կայծը կ'ընայ գոյացնել տիեզերքը,
առանց ինձմէ բան մը պակսելու, ես միշտ նոյնն եմ, և
նոյնը պիտի մնամ, ամէն մարդու չեմ տեսնուիր, թէեւ
զիս հիմա կը տեսնես. ես կը տեսնուիմ միայն Վէտանե-
րու մէջ, ինքնանուէր զոհարարութիւններու և ողորմութեան
մէջ: Ինծի սիրելի են նաեւ անոնք՝ որ գործէն ձեռնթափ
եղած, գիտութիւնը գործնականէն վեր գասած են, հայեցո-
ղութիւնն ալ գիտութեանէն: Ապահովապէս դո՛ւ, Արծու-
հայ, վստահ եղի՛ր և հողուով՝ խոնարհ և քու անձդ ալ
մահացուր:»

«Իմ միակ բարեկամներս են անոնք՝ որոնք ինձ կը
հետեւին և իմ խօսքերուս կ'անսան: Ոչ մէկ մարդէ եր-
կիւղի վիշտ ունիմ, և ոչ մէկը կը զահանդի ինձմէ: Կը
սերեմ այն մարդը՝ որ յուսոյ սին պատրանքներէն չխաբ-
ուիր և չհրապուրուիր և մարդկային գործառնութիւննե-
րէն ալ հեռի կը մնայ: Ոչ միայն խախտեցնող հաճոյքնե-
րու և հեշտանքներու մէջ մը թուլանայ կը մեղկանայ,
ո՛չ ալ սիրտերը փուշ փուշ ընող վիշտերու առջեւ կը կը-
քի ու կը լքի: Ոչ մէկ բանի կ'ըղձայ, և միայն գոհու-
նակ սիրտ մը բաւական է:

«Նա է իմ ծառաս, որ բաղդի յաջող կամ ձախող դե-
ղեւումներու և թարթափումներու վրայ ո՛չ ուրախութիւն
կ'զգայ և ոչ ալ վիշտ մը, կսկիծ մը զինք կը թուլցնեն:
Այնպիսին՝ իրեն սեփական տուն մը, կալուած մը՝ չ'ու-

ներսոր: Եթէ մէկը ինծի ծառայէ ինքնանուէր կամքով, ա՛յն պիտի ըլլայ իմ սիրելիս և իմ աշակերտս»:

Այսպէս ծայրէ ծայր Պակաւաթ-Կիթայի մէջ Միսթի-քականութիւն կը բուրէ: Միսթիքականութիւնը կամ Եօկիութիւնը կը ձգտի միշտ Աստուծոյ հետ միութեան որով զերծ կ'ըլլայ գոյութեան հասարակ պայմաններէն, և գրեթէ կը ծիւրի, կը ծնցի անգործութեան կամ տնէութեան մէջ:

Ըստ Գոլէպրուքի, այն գեր իվեր կարծուած հոգեկան կարողութիւնը կամ զօրութիւնը ծայրաստիճան նուրբ ձեւ մ'է, և բոլոր մարմիններուն մէջ կը թափանցէ և ամէն կերպ ձեւակերպութիւններ կ'առնէ: Ինչպէս այսօր ոգեհարցութիւնը՝ որ միշտ ուսումնասիրութեան և հետապնդութեան առարկայ կ'ըլլայ է և գիտութիւններու շարքին մէջ իւր ուրոյն տեղը պատրաստելու կ'աշխատի, և ոմանք կը համարեն ասիկա իբր արեւելեական հոսանքի կամ եթերի մը արդիւնքը: Ոմանք ալ Պակաւաթ-Կիթայի ընդունած հոգիին կ'ուտան հակայական վիթխարի հասակ մը՝ որով կ'ընդգրկէ մինչև իսկ արեւոյն չընկալարոյր ծիրը և իր լոկ մասին ծայրով լուսոյ ոսհմանները: Երբեմն ալ այնքան փոքր և նուրբ կ'ըլլայ որ թէ ջուրի և թէ հողի խաւերուն մէջ կրնայ թափանցել, մինչև իսկ կրնայ փոխել բնութեան ընթացքը. թէ՛ չնչաւոր և թէ՛ անչունչ իրերուն կը ներգործէ:

Այս զօրութիւնը մոգութիւն է, և այն մոգութիւնը անտարակոյս արեւելեան ժողովուրդներուն բոլորք երեւակայութեան և եթերային միտքերուն արդիւնքն է: Հնդկական շատ մը փիլիսոփայական և զուտ կրօնական ազանդներու մէջ ալ կը տեսնուին անոր չոչորդները: Ինչպէս Բաթանչալայի Եօկիսթները կամ խորհրդաղագայները բնդհանրապէս մոգեր, վհուկներ էին, ինչպէս Հնդկաց Ծագիթները:

17. Հարի Վախս

Պակաւաթ-Կիթայի Բ. մասը կոչուած է Հարի Վանսո՝ ուր պատկերացուած են հովուական կեանքի պատկերներ և արեւելքի ծագումնաւոր վրայ խօսող տեսութիւններ: Հոս ալ կը փառաբանուի Գրիչնան հովիւ աստուածը՝ որ ինչպէս ըսուած է, Վիշնուի մէկ մարմնացումը և զամ է և իբր պաշտպան կը ներկայանայ ժողովրդեան կեղեքումներուն և հարստահարութիւններուն:

18. Մանուի Օրինագիրքը, Մանալա-Բասքրա Code de Manou, (Manava Castra) (Manava d'harma-Sastre)

Հնդկական փիլիսոփայական գրութիւնները սրտաղբրող և կազմակերպող Հնդիկ Արիային մտայնութեան վերայ պայծառ և որոշ զաղափար կազմելու համար, ի նկատի առնելու է նաև այն մեծ համայնքը, մեծազանգուած բազմութիւնը վարող և կառավարող օրէնքները և ընկերային կարգուսարքերը՝ որոնք ամփոփուած են Մանալա-Բասքրա կոչուած գիրքին մէջ՝ որ Վէտաներու չընանին յաջորդող դարերուն մի մեծ և կարեւորագոյն արտադրութիւնն է: Գրական տեսակէտով ալ մի մեծ յիշատակարան Հնդիկ Արիային մաքի մեծութիւնը ի յայտ բերող. և այս գրուած է ըստ Էյյոֆի, Գրիտոսէ 2. կամ Է. դար առաջ, և գրեթէ կը յիշեցնէ կերպով մը Եբրայական Ս. գրքին Ղեւտական մասը: Ասոր հեղինակի մասին տարբեր կարծիքներ կան, ոմանք կ'ըսեն թէ տարբեր հեղինակներէ խմբագրուած և դարերու հոլովումն մէջ շատ մը ձեւափոխումներ կրած է: Ոմանք ալ ընդունած են իբր մեծ հեղինակ և օրէնսդիր Մանուն, որու մասին հիւսուած են հոյլ մը զրոյցներ, նոյն ինքն Պրահմաններու հնարքներով յերկրուած: Քանզի ասոնք կ'ուզէին ունենալ ցնցող և պատկառոտ ազդեցութիւն մը և

րազային մթնոլորտին տակ ներհոգ՝ Հնդիկ ժողովուրդին վրայ Մանուս կը նկատուի իբր Ս. մարդ, Ս. թագաւոր և Ս. իմաստուն մինչև իսկ կ'աստուածայնեն զայն իբր Պրահմայի անձնաւորութիւն, ինքնագոյ էակէ մը ծընած : Թէ օրինադիրքին և թէ՛ հեղինակին վրայով : Ինչ աւարկութիւններ ալ բլան, իմաստասիրութեամբ խտացած մեծ գիրք մը և հակայ դործ մ'է, և այս ալ կրնանք ըսել թէ՛ Վէտայական երգերուն ոչ թոյրը և բոյրը ունեցած է և ոչ ալ այն թուիչքը՝ որով դէպի վսեմը կը սաւառնէր, նաև անոր իրար խաչատող հակասութիւնները կը կորսնցնէին բան մը իր վիթխարի պարոյթէն : Կրօնական և քաղաքական այս օրինադիրքը բաժնուած է 12 գիրքերու և կ'սկսի մուտքով մը՝ ուր շեշտուած են Պրահմաններու ծեղծեքուն դաւանանքը ծէսերով ու ձեւերով խնամուած անոտիապաշտութիւնները : Նաև կը խօսի տիեզերածնութեան վրայ (cosmogonie) թէ ինչպէս յառաջ եկաւ և ինչպէս կազմուեցան շնչաւոր և անշնչ էակները :

Այս մասին խորունկ տեսութիւններ կը պարզուին յիշեալ օրինադիրքին մէջ, այսպէս. «Տիեզերքը քառասոյն թո՛ղթեան վիճակի մէջ էր. յաւիտեականը, ինքնագոյ բացարձակ էակը, ուղեւոր յառաջ բերել աշխարհն արարածներ, շարժեցաւ և իր շարժումին վրայ շարժեցան և կենդանացան տարրները, և այն էակին միայն մտածումովը, սերմով սաղմնաւորուած ջուրը՝ որ իբր նախանիւթ և ծնուցիչ տարր յարգուած է Հնդկական կրօնական բանթէօնի մէջ, յառաջ բերաւ ոսկեխալ ձու մը՝ որուն մէջ չրջապարոյր պարփակուած էր մեծ Պրահման աստուածը կամ թէ ոմանց կարծիքով Պհաւանին՝ որ իր ձուային բնակարանը երկուքի բաժնելով դուրս եկաւ. և որու մէկ կէսէն կազմուեցաւ երկնակամարը և միւսէն երկրագունդերը :

Ասկէ զատ տիեզերքը կազմող նախագոյ տարրերն ալ երկուքի բաժնուեցան. իմացական և նիւթական կարողութիւններով օժտուած : Իմացական էակներուն մէջ ստեղծեց նախապէս զգացումը (Monas), ետք «Ես»ը (Ահանգարան) և միտքը : Նիւթական տարրներն ալ կեղրոնացած են շարժիչ զօրութիւնով, այսպէս երկինք և երկիր լեցուեցան շարժուն և անշարժ գոյացութիւններով : «Այս օրինադիրքին համաձայն էակները՝ կենդանի թէ անկենդան, չորս եղանակով յառաջ գացած են : Առաջին եղանակով ծնած են էակներն էգէ մը, ինչպէս գաղանները և մարդերը : Երկրորդ եղանակով ծնած են ձուէ, ինչպէս ձուկեր և կոկորդիլոս : Գ. եղանակով ծնած են, այսինքն ջերմ շոգիէն, ինչպէս առհասարակ միջատները : Դ. կոկոնէ յառաջ եկողներ, ինչպէս ծառերը, բոյսերը» :

Մանուսի Դ. գիրքն ալ կը խօսի էակներու իրարու հետ ունեցած ներքին ազերաներուն, բնկերային գասակարգութեան, և դասաւորութեան մը՝ որոնց ամենը գրեթէ իրարու հետ համաչափօրէն զօղուած ամբողջութիւն մը կը կազմէ՝ որուն մէջ կը կարգանք ներդաշնակութիւն : Այս համադրական ամբողջութիւնը տուած է նրաւիրապետութեան գաղափարը՝ որ ամէն ազգերէն առաջ, ասոնց մէջ յղացուած կը գտնենք, և այս նուիրապետութեան Ս. սանդղամատին վրայ կը գտնենք մեծ աստուածը՝ որմէ ետք կուգան մարդերը և անասունները : Ասկէ զատ ցեղերու դասակարգեր ալ (caste) ընդունած են, որուն մասին իր կարգին պիտի խօսուի :

Եթէ այս նուիրապետութիւնը ուսումնասիրենք, կը տեսնենք որ Հնդկական վարչութիւնը եղած է Աստուծապետական՝ որու մէջ քուրմերը՝ Պրահմանները գործօն դեր կատարած են : Եւ գրեթէ մարդկային այն մեծածաւալ զանգուածը իրենց ափին մէջ առած են օրօրելով զանոնք կրօնա-վերացական երազներով :

Մանուկ գիրքին մէջ օրէնքը ընդհանրապէս երկու մասերու բաժնուած է, ընդհանուր և մասնաւոր: Ընդհանուրը բոլոր դասերուն համար է, իսկ մասնաւորները կը տարբերին դասէ դաս: Ընդհանուր օրէնքները 10 հատ են և կը կազմեն Հնդկի տաճարանեան, այսպէս.

- 1= Համակերպիլ .—
- 2= Պարկեշա բլլալ .—
- 3= Ժուժկալ բլլալ .—
- 4= Սուրբ, մաքուր բլլալ .—
- 5= Ճշմարտախօս բլլալ .—
- 6= Սուրբ գիրք կարդալ .—
- 7= Գերազոյն հոգին դաւանիլ .—
- 8= Զգայարանքները զսպիլ .—
- 9= Կիրքերը սանձել .—
- 10= Զարիքին դէմ բարիք ընել .—

Հնդկական այս օրինադիրքը ցոյց կուտայ Հնդկի մաքի մեծութիւնը, ի բաց առնելով Պրահմիններուն գործած զեղծումները, քանզի հոն կը տեսնենք խտացած Ա. պատճառի գաղափարը, հոգիի կամ նիւթի յարակցութիւնը, նաեւ նուիրապետութեան մէջ տիրող բարոյականութիւնը չնչտիլի է, հոն գլխութիւնը, արդարութիւնը և ճշմարտութիւնը վերացած, Աստուածացած են գրեթէ:

Պրահմայականութիւն (Brahminisme)

19. Պրահմայականութիւն

Պրահմայականութիւնը Հնդկի ժողովուրդին յարգած ու պաշտած մի կրօնը եղած է, և Միմանսայի կէս փիլիսոփայական դպրոցէն ընդունուած իրր ուղղահաւատ կրօնք. ասոր համար կ'արժէ խօսիլ Պրահմայականութեան վրայ ալ մանրամասնօրէն թէ և կրօնի պատմութեան կը վե-

րաբերի: Այս կրօնին մէջ ալ հակառակ իր անհեթեթ մնաստիապաշտութիւններուն, կը տեսնուին Հնդկի խորալ մտքին ցոլքերը:

Ինչպէս պատմութեան ընթացքին մէջ պարզուած է, Հնդկի նախնին կրօնը Վէտաներու չրջանին մէջ եղած է բնապաշտական խորհրդանշաններով արտայայտուած, բայց ժամանակի ընթացքին մէջ բնութենական այս պարզ կրօնը փոխուեցաւ Վէտայական բազմաստուածութեան, (Polythéisme Védique) ահա ասոր ծոյգն ելաւ Պրահմայականութիւնը իր երեք աստուածներով, ինչպէս Պրահմա, Վիշնու և Սիվա:

Տիեզերքը և Պրահմայականութեան երեք աստուածները յառաջ եկած էին մեծ աստուած «Պրահմ»էն՝ որ բաւ Վէտաներու, տիեզերական հոգի մ'է (atma) որ անոնցմով կը գործէ և ամէն բանը ասով կ'ողկուորուի: Արդէն տիեզերքն ալ Պրահմա մ'է Հնդկի խորհրդին համար. քանզի ասոր համար ամէն տարր շնչաւոր էակ մ'է, ամէնն ալ կամք ունին, և այս շնչաւոր տարրերու զանգուածին մէջ կ'ընդնշմարէ խեղճական ուրիշ գործութիւն մը, որուն աղօթք կամ Ս. խօսք անունը տուաւ որ է մեծ Պրահմը: Թէեւ այս մեծ աստուածը անպարփակիկ է, բայց այսու ամենայնիւ թէ գիտութեան և թէ աշխարհի շատ մը ձեւերուն առկա կը ներկայանայ: Պրահմ մեծ աստուածը տիեզերքը իր թոճ ու բոճ վիճակէն ի յարդ ու զարդ չի բերած, ընդերկար անըջային լուս խորհրդածութիւններու մէջ սուզուած մնաց, և միայն յայտնուեցաւ Մայային (Maya) որ է ցնորք, պարանք: Եւ այս յայտնումէն յառաջ եկան տիեզերքը և բոլոր էակները և Մայան ալ կոչուեցաւ Բարա-Սաքի (Parasakti) իրր տիեզերական մայր, մայր աստուածներուն և մարդերուն, մայր Պրահմայի, Վիշնուի և Սիվայի, որոնք կը կազմեն Հնդկական երրորդութիւնը (trimourti) և խորհրդանշուած ավժ բառերով:

Այս երեք աստուածները ուրոյն ուրոյն Հնդիկ կրօնի բանթէոնը կը կազմեն, և ունեցած են անջատարար իրենց ջերմ հետեւողները և հաւատաւորները: Եւ այս հաւաքին վրայ ձեւուած են Հնդիկ կրօնական վարդապետութիւնները՝ որոնք ժամանակի ընթացքին մէջ տեղի տուած են շատ և շատ անհարկի և անճաշ տարօրինակութիւններու և ալլանդակութիւններու:

Պրահմա

Այս երեք աստուածներուն Ա. ն է Պրահմա (Brahma) արարիչ զօրութիւնով օժտուած, ստեղծութիւն և գործունէութեան աստուած, ամենազօր և ամենախմաստուն էակ: Այս աստուածը բնութեան խորհրդանշանն է. և անոր շնորհուած է աշխարհը ստեղծելու և արդիւնաւորելու կարողութիւնը, այս պատճառաւ միւս երկուքին վրայ գերակշիռ առաւելութիւններ ունեցած է և երկար ատեն պաշտուած է Հնդիկներէն և ամէն բան զոյացած, տարբացած է ասոր շունչովը, ինչպէս կը տեսնուի Ռիկ-Վէտայի երգերուն մէջ, այսպէս.

«Lui qui donne la vie a la force. lui donc tous les dieux eux-mêmes invoquent la bénédiction! l'immortalité et la mort, ne sont que son ombre, à quel Dieu offrons nous l'holocauste?»

«Lui dont les montagnes couvertes de neige dont le courant lointain de la mer innocent la puissance, lui dont les bras entourent l'étendue des Cieux! à quel Dieu offrons-nous l'holocauste?»

«Lui dont le regard puissant s'étendit sur les cieux qui portent la force et qui entendent le salut, qui au-dessus des cieux fut seul dieu!»:

Պրահման ստեղծագործ և ամենակարող աստուծոյ մը

յատկութիւնները կը փայլեցնէ: Այս աստուածը ինքզինքն ինքնութեան կրազուն խորհողութեան և հասկեաց ու խմաստութեամբ խորհելու վիճակի մէջ էր. ջուրին մէջ ծաղկազուարճ Լանկիա (Lotus) վրայ նստած գտաւ ինքզինք: Այս ու ասոր նման կանխաճառ իմացումները շատ խորհրդաւոր եղած են, քանզի արարիչ զօրութիւնը խորհողութեան արտադրութիւնն է, արդիականները energie կը թարգմանեն:

Այս անուրանալի է որ բնութեան ամէն տարրերուն մէջ խորհուրդ մը կը սաւառնի, իմացականութիւն մը կը տիրէ: Արդէն մարդուն էական և իսկական արժանիքը փայլեցնող և զինք ամենէն գերիվեր դասող կարողութիւնը հոգեկանը չէ՞, մտային կարողութիւնը եղած չէ՞: Այս զօրաւոր կարողութեամբ օժտուած մարդը կրնայ խորհիլ, մտածել և երեւակայել և իր երեւակայութեան թափովը վեր կը բարձրանայ այս աշխարհի տափակութիւնէն և կը թեւածէ բարձր ոլորտները մտային կարողութիւններուն մէջ. Ա. ը եղած է մտածականութիւնը ինչպէս այսօր ցոյց կուտայ արդի փիլիսոփայութիւնը: Երազային լուծութեան անընթաց խոխոններու մէջ սուղուած Պրահմա աստուածը այս աշխարհը, աստեղագաւոր գունդը ստեղծելէ հտք, ստեղծեց նաեւ երկնային զուտ ոգիները ինչպէս ինը հատ Ռիշիները, մարգարէները որոնց իբր պետը նկատուած է Մունի մը (Mouni):

Այս աստուծոյն ամուսինը՝ Սարաւատին (Saras-Wati) իր կարգին ստեղծած է Տեվաթաները (Devatas) երկնային բնակիչները և ասոր հակառակը Ասուրաները (Asouras) դժոխային ոգիները: Նոյնպէս Պրահմա է որ ստեղծած է չորս դասակարգերը՝ որոնց Ա. ը Պրահմաները, իմացականութեան մարմնացումները, կրօնի իմաստուն պաշտօնականները՝ որոնք իբր թէ աստուծոյ բերնէն ելած էին: Արդէն Պրահմայականութեան մէջ կը տեսնուին չօչա-

փեկիօրէն չորս դասակարգեր, թէև տառնալովէսերը տարրեր կերպով մեկնութիւններ կուտան այս մասին, բայց աւելի յարմար է ստոյգ պատմութեան հետեւիլ: Ըստ պատմութեան, ահա դասակարգերու կազմակերպութիւնը: Բէնճապի (penjab) մօտ բնակող Արիական ընտանիքը (la famille arien) բնիկներու այսինքն սկսեցին հետ միշտ յարաբերութեան մէջ լլլալով այն մեծագոյն Մասսան իր ափին մէջ և ղինք գերակշիռ դիրքի մէջ պահելու համար միջոցներ ի գործ դրաւ:

Վեաքաթիւներով կառավարուող այս արիւնները կրօնական զգացումներով օժտուած թեւ թիկունք եղան կրօնի պաշտօնականներուն, քահանաներուն: Խճճի այս նոր առաջնորդները անմիջապէս եղան Վեսթաթիւններուն, թագաւորներուն խորհրդականները և ժողովուրդի ուղղեցիները և ասոնք Վրոտեյին Բիւրօհիտա (Purohitas) առնուով: Այլևս կրօնը անոնց ձեռքն էր. իրենց կամքին համաձայն ձեւեր և ծէսեր կը հնարէին. ահա ասոր համար Պրահմայականութիւնը գրեթէ ծէսերու խճօղումը եղած է:

Բիւրօհիտաները կրօնական պաշտամունքները կատարելով և աստուածարանութեամբ պարապելով, բժշկական և վիրարութեական գործերու ալ ձեռնարկեցին և անոնց մասին գիտական ծանօթութիւններ ունեցան, եւ այս ժամանակ կազմուեցան կամ ճիշդը ըսելով յօրինուեցան Վէտաներ, և այսպէս ամէն դասակարգի մարդերուն սիրելի և հաճելի դարձան գիտութեան, բարոյականի և կրօնի տեսակէտով յարգուեցան իրր առանձնաշնորհալ մարդիկ: Այսպէս քրմական իշխանութիւնը ամուր կըռուանի մը վրայ հաստատուեցաւ և դասակարգի հիմը դրուեցաւ. ետքը Բիւրօհիտաներու ընտանիքին հետ միացան իր ժամանակին արժէքաւոր մարդիկը, ինչպէս Կօդաւաններ (Cautama), Պրիկուներ (Brigou), Աթրիներ (Atri) և կազմեցին Ա. գլխաւոր դասակարգը և այս դասակարգը

կոչուեցաւ Վարնա (Varna)՝ որ գոյն կը նշանակէ. և ետքը փոխուեցաւ քուլթ բառին և Ա. այս դասակարգը կոչուեցաւ Պրահմիններ՝ Պրահմայի անունով:

Ասկէ ետքը կազմուեցաւ Բ. դասակարգը, այսինքն պատերազմիկներու դասակարգը, որոնք իրենց հարստութիւնով և ազդեցութիւնով նշանաւոր մարդեր էին և կոչուեցան Չադրիաներ (Kschatrya) այսինքն զօրաւոր մարդեր: Գ. դասակարգն ալ կոչուեցաւ Վայցիաներ (Vaycias) որ երկու ընկերական գերագոյն դասակարգերէն նուազ սպիտակ էին, ասոնք ալ իրենց կարգին ընտիր մարդեր էին և կը կոչուէին Տիւիճա (Duidja) այսինքն երկու անգամ ծնածներ: Դ. դասակարգը Սուդրաներ կամ Տադաներ էին, այսինքն ծառաներ կամ թէ իրենց լեզուով Վրադիաներ աւաղակներ են և որոնց պարտաւորութիւնն է չու հպատակ լլլալ միւս բարձր դասակարգերուն: Նուիրական համարուած այս դասակարգերէն զատ 44 ուրիշ խմբակներ ալ կային՝ որոնց ամենէն գուհիկը, ստորնագոյնը Բարիաներ (Parias) էին:

Պրահմայական չրջանին մէջ այս 4 դասակարգերէն ամէն մէկը իրենց ուրոյն կանոնները և օրէնքները ունեցած են ինչպէս, Մանուի յրինադիրքը կը պարզէ, այսպէս, Ա. դասակարգը՝ որ Պրահմաներ են, իրր թէ Պրահմա աստուծոյն գլխէն յառաջ եկած Ա. քրմական դասակարգը կը կազմեն, որոնց պարտականութիւնն է ուսնիլ և ուսուցանիլ օրէնքը և կրօնական հրահանգները, զոհարաններուն օգնիլ, գրեթէ ամէն մարդու ճակատադիրը ասոնց ափին մէջ, և ասոնց ձեռքն էր ամէն գիտութիւն: Ասոնք կը կրէին գաւաղաններ մինչև իրենց գլուխի բարձրութեան:

Բ. դասակարգը կը կազմեն Չադրիաներ, քաջամարտիկ պատերազմողներ, որոնց սկզբունքը եղած էր քաջութիւն պատերազմի դաշտին մէջ, և իրենց պարտակա-

նութիւնն է ի գործ դնել արդարութիւնը, հսկել հանրային տպահովութեան, ռազմադաշտին մէջ թիւնալից նետ չգործածել, ի մի բան, վեհանձնութիւն և մարդասիրութիւն ցոյց տալ ամէն պարագաներու մէջ, ասոնք ալ կը կրէին գաւազան, բայց մինչև իրենց ճակատի բարձրութեան: Գ. դասակարգը կը կազմեն Վալդիսներ վաճառականներ, որոնց պարտաւորութիւնն է խնամել արջառներ, հերկել հողը, նաեւ առեւտուր ընել, ասոնց կրած գաւազանն ալ մինչև քիթներին պիտի հասնի, արդէն ծանօթ է Գ. դասակարգին պարտաւորութիւնները:

Պրահմա աստուծոյն վրայ երկար աւանդալէպեր կը պատմուին, հետաքրքրութեան համար կ'արժէ յիշել մի քանիները, պատմութեան ընթացքէն շեղելով: Այսպէս, «Պրահմա իր մենութեան մէջ, ուզելով համահաւասար ընկեր մը ունենալ իր մենութեան խռովքը ամօքելու համար, մեծ աստուածը հրամայեց Պրահմային ոգիներու ազտոտ ու ստոր դասակարգէն վին մ'առնել: Արդէն բարի ոգիներու հակառակ չար ոգիներ ալ կան: Այս ծայրահակադիր ըմբռնումները ինչպէս բարիի ու չարի, լուսոյ ու խաւարի, գրեթէ Հնդկական ամէն բաներու մէջ մատնանշուած են, նիւթական յղացում ըլլան թէ վերացական:

Պրահմա համակերպիչ չուզեց, ասոր վրայ մեծ աստուածը ստեղծեց Վիշնուն և Սիվան: Բայց Պրահմա սին գոռոզութիւնով փրացած արհամարհոտ աչքով նայեցաւ անոնց վրայ: Մեծ աստուածը պատեց ասոր փքոցուռոց հպարտութիւնը:

Պրահմա իր այս բացարձակ կըռն ժամանակին վերըստին ենթարկուեցաւ խորունկ մտածողութեան և ըզգաց իր սրտին խորքերը գործած մէկ սխալը, և մեղանշանքի չարատանջութիւնը՝ որ զինք կ'ընէր գողիչող: Այս լքուն ու նկուն վիճակին մէջ դարձեալ ապաւինեցաւ մեծ աստուծոյն ողորմութեանը, և նա զինք ենթարկեց

չարակոտու աշխատութեան և խիստ ապաշխարութեան 4 դարաշրջանին մէջ: «Եւ յարգալիւ պիտի պատուես Վիշնու աստուածը և անոր մարմնաւորութիւնը (աւադարա) և պիտի տարփողես ի գիր առնելով աշխարհի վրայ անոր ըրած սխալի արարքները:» Պրահմա հլուօրէն հպատակեցաւ այս պայմաններուն և ինքզինք նուիրեց տաժանքոտ աշխատութեան: Ա. դարաշրջանին մէջ Պրահմա երգեց Պալանի դիցունիին և Ասուրաներուն կամ Ախիթաներուն մէջ եղած հօրաբուռն և մոլեգին պատերազմները: Բ. դարաշրջանին մէջ եղաւ Վալմիկի՝ որ գիտութեամբ օժտուած է և սկսաւ մեկնել պարզաբանել Վէտաները՝ որոնց խմատի վեհութիւնը և բանաստեղծական նրբահիւս ոճը արմանքի դարմանքի ենթարկած է բոլոր բանասէրները, և այս ճգնադեհաց Վալմիկին է որ յարգուեցաւ մեծալիւ իրրեւ ականաւոր բանաստեղծ և մարգարէական ոգւով խանդավառուած պանի մը՝ որ երգեց, տարփողեց նոյն խանդավառութեամբ Ռամայանան, այն սքանչելուհի և հրաշարուեստ քերթուածը՝ ուր երգուած են Վիշնուի մարմնաւորութիւնները:

Գ. դարաշրջանին մէջ, Պրահմա եղաւ Վիսալա որ յօրինեց Մահապարաթան և Պաւաւաթ-Կիթան կամ թէ ուրիշ չափ մը բուրանաներ:

Դ. դարաշրջանին մէջ եղաւ Բալիսագա (calidasa) ծառայ Բալիի որ եղած է Սանգրանոյայի հեղինակը: Սանգրանոյա ինքնին թատերգութիւն մ'է, որուն նիւթը առնուած է Մահապարաթայէն: Թատերգութիւնը Հնդկաստանի մէջ ծագած է զիւցադներգութենէն հոքը:

Պրահմայի վրայ ինչ զրոյցներ ալ հիւսուած ըլլան, գերագոյն պաշտանքով յարգուած աստուած մ'է և ի պատիւ աստուծոյն տարեկան տօներ ալ սարքած են: Պրահման ոչ թէ գերագոյն աստուած մը, այլ տիեզերական հոգի մը և աշխարհի գոյացութիւնը եղած է:

20. Պրահնայական Վարդապետքիւն

Պրահմայականութիւնը Հնդկաստանի մէջ տիրող կրօնք մը եղած է, թէեւ անամէջ նախապաշարունակութիւնով և ձեւապաշտիկ արարողութիւններով խճողուած է բայց ունի իր առաւելութիւնները և շինիչ բարոյականութիւնը:

Արդէն վէտայական չրջանին մէջ իրենց աստուածները ինչպէս Ակնին, Ինտրան, Վարունան կը պաշտէին երգերով, զոհերով և արգազիր նուէրներով, նոյնը տեսնուեցաւ Պրահմայականութեան մէջ, թէեւ Պրահմանները ծայրայեղութեան մէջ:

Ամէնէն աւելի այս կրօնին մէջ շեշտուած է ապաշխարութիւնը խիստ և տաժանքոտ ապաշխարութիւնը, քանզի այն խորունկ համոզումը ունեցած են ըստ Տրէյ-նըրի, իբր թէ աշխարհի մէջ կան չարութիւններ, աղտոտութիւններ, քանի որ հոգին աշխարհի վրայ չրջաններ պիտի բոլորէ, անշուշտ իր առջի սրբութիւնը պիտի արատաւորի և այս վիճակին մէջ հոգին յաւիտեական էակին հետ չկրնար միաւորիլ. անոր հետ միաւորելու համար անհրաժեշտ է սրբութիւն, որուն հասնելու համար ապաշխարութիւն պէտք է: Արդէն Պրահմայականութիւնը հոգեփոխութիւն (transmigration des âmes) կը քարոզէ. ասոնց ըմբռնումով հոգին տիեզերական կեանքի սկզբունքն է, ինքը անեղծ է, անջնկի, բայց միայն իւր արտաքին վիճակը կը փոխուի և այս վիճակին մէջ կրնայ ըլլալ բարի կամ չար, մարդոց տարբեր վիճակները իր գործերուն արդիւնքն է: Մարդկութիւնը տառապեցնող բոլոր զգալի չարիքները բարոյական չարութեան անխուսափելի մէկ հետեւանքն է: Էականերուն կեանքը կառավարող արտաքին ճակատագիր մը չկայ, ամէն մէկ էակ իր մոլութիւնով կամ առաքինութիւնով կը շինէ իր ճակատագիրը, իրերայաջորդ պատահարները, զէպքերը, իրարու հետ շղթայող բնական օրէնքը չէ. այլ բարոյակա-

նը: Իւր բնութեամբ երջանկութիւնը առաքինութեան հետ մէկտեղ կ'ընթանայ, թշուառութիւնն ալ մոլութեան հետ, ինչպէս ստուերը մարմնոյն հետ, ամէն մէկ առաքինի կամ մոլի գործ բնութեան մի զօրութիւն է և ամէն մէկ գործ ալ իր բարի կամ չար սկզբունքին համաձայն պիտի վարձատրուի կամ պիտի պատժուի. և հոգին ալ, իր չրջաններուն մէջ երբեմն կ'արատաւորուի, ասոր համար մտքացում (purification) անհրաժեշտ հարկաւոր է: Արդէն Մանուի օրինադիրքին մէջ, մանրամասնօրէն բացատրուած է: Պրահմաններուն Ա. նուիրական պարտաւորութիւնն է մաքուր ըլլալ, եղծապիղծ աղտոտութիւնը և կեղտոտ անմաքութիւնը ամենէն սոսկալի մեղքերն են:

Հոգեփոխութիւն քարոզող այս վարդապետութիւնը առաջնորդեց Հնդիկները ուրիշ բարոյական վարդապետութիւններու, ինչպէս կ'ըսէ Տրէյլըր, «Յարգանք ո'ւեցէ մարմնոյ մէջ գանուող կեանքին, մարդ ըլլայ կամ թէ անասուն կամ միջատ, քանզի շնչական կեանքի մարմնները կը ներկայանան իբր շնչեր ապաշխարութեան»: Ահա այսպիսի սկզբունքի վրայ հիմնուած է Հնդիկ աստուածաբանութիւնը:

Պրահմայականութեան մէջ գործնական բարոյականութիւնը փիլիսոփայական տեսութիւններուն համաձայն է: Պրահմայականութիւնը կը պատուիրէ կրօնական բոլոր առաքինութիւններէ առաջ աստուծոյ էութեան հետ սուղուիլ այսինքն անոր հետ միանալ, որուն համար պէտք է բարեպաշտութիւն և աղօթք, նաեւ մեղութեան մէջ առանձնանալ և հայեցողութեան մէջ ապրիլ, խորունկ խոկմունքներու մէջ (contemplation) սուղուիլ:

Հնդկաստանի մէջ շատ մարդեր այս մտածումով իրենց կեանքը կ'անցնէին անապաններու մահաբոյր լուծութեան մէջ, ենթարկելով իրենց անձերը զրկումներու, լքումներու և խտամբեր ժուժկալութիւններու, ինչպէս

յոյց կուտան ակներեւ Հնդկի ֆազիրները, գորոնք Յոյ-
ներ կոչած են «մերկ խմաստուններ կամ խմաստաւէրներ» :
Այսու հանգեք խոնարհ և համեստ, միաժամանակ չա-
րութիւններէ զգուշանալու է . չարիք ընողի դէմ բարիք
ընել , և չարութիւն ընողներուն դէմ ալ ներողամտարար
վարուիլ . և այնպիսին յարգուած է երկիրքին մէջ , հա-
կառակ պարագային դժոխքի տանջանքներուն կ'ենթար-
կուի : Պէտք է յարգել և սիրել տկարները , թշուառնե-
րը , նաեւ յարգանքներ տաձել կնկան . ուրանդ որ կ'ընր
յարգուած է , հոն աստուածները յարգուած կը համար-
ուին : Ով որ այս մասին զանցառու գտնուի , իր բոլոր
բարի գործերն ալ իրենց արժէքը կը կորսնցնեն : Առածը
կ'ըսէ . «Կնոջ հպելու չէ , մինչև իսկ ծաղիկով» . ամուս-
նութիւնը յարգուած է , և երկու ամուսներու միութիւնը
կը յիշեցնէ երկնային երաժիշտներու միութիւնը : Հայր
մը պատուաւոր է 100 ուսուցիչներէ աւելի , իսկ մայր
մը 1000 հայրերէն աւելի պատուաւոր է . Ա . պարտաւո-
րութիւն է կ'ընր յարգել , առանց այս յարգանքին , մար-
դուն բարի գործերը արժէքաւոր չեն :

Պրահմայականութիւնը թէեւ բարոյականութիւնը ծայր
աստիճանին տարած է , բայց քաստերու գրութիւնը Պը-
րահմայական տիրապետութիւն կամ թէ ճիշտը ըսելով բո-
նապետութիւն յառաջ բերելով ժողովուրդը կաշկանդած
և անշարժ դանդաղութեան մասնած է . և այսու ժողո-
վրդական ծաւալուն յառաջդիմութիւնը կասեցաւ , և այս
սեղմումը , կաշկանդումը յառաջ բերաւ Պուտտայակա-
նութիւնը :

21. Սիւ (Siva) = Սպիտակախո

Պրահմայէն ետք Բ . աստուածը եղած է Սիւա իբր
վերանորոգիչ և աւերիչ աստուած և խորհրդանշանը հա-

կրնդդէմ զօրութիւններու , և բնութեան արտադրութիւն-
ներուն , բուսդէններուն միանգամայն Սունայի կամ Հունայի
որ Հնդկական և զրադաշտական պաշտաման մէջ նոյնիսկ
աստուածացած էր :

Ասորեստանցիներն ալ ունէին այս տունկին հիւթէն
չխուած բմպլի մը , ամրիթա անունով . այս Բ . աստ-
ուածը հակառակն է միշտ վիշնուին ու Պրահմայակա-
նութեան մէջ պաշտուած Գ . աստուածն էր :

Այս աստուածը կը բնակէր Մեռու լեռը , զոր Հըն-
դիկները կը նկատեն իբր աշխարհի կեդրոն , և 9 թան-
կաղին քարերով բնդկուղուած , քառակուսի սեղանի մը
վրայ բազմած՝ որուն մէջտեղն է Լոդիւսը (lotus) , որ նը-
ւիրադործուած եռանկիւնի ծաղիկ մ'է , և այս աստու-
ծոյն քով կը գտնուի Պախլանի կամ Բարախլանի (Bah-
vani, Paravati) իբր ասոր քոյր և ամուսին : Սիւայի մէկ
ուրիշ անունն է Մահաշիւա (Maha Deva) և ընդհանրա-
պէս նկարագրուած է երկդիմի . իբր նշան 2 ներհակ զօ-
րութիւններու : Սիւայի այս ձեւափոխումները շատ խոր-
հրդաւոր են . կը խորհրդանշեն ընդհանրապէս նիւթին ի-
մացականութեան հետ միացումը : Նաեւ օձերէն պա-
րուրուած նկարուած է , որք առողջութեան , կեանքի , և
յաւիտենականութեան խորհրդանշաններ են : Իր ձեւքին
մէջ կայ ստեղծագործութեան շղթան , և իր գլխէն մըշ-
տապէս բղխած նուիրական աղբիւր մը որ կովու բերնով
կը տարածուի և կը կազմէ հակայաջուր Գանդէսը :

Իյս աստուածն ալ իր ջերմ հաւատաւորները ունե-
ցած է Սիւայական անուամբ :

22. Վիշնու

Հնդկ կրօնական բանդէոնի Գ . աստուածն է Վիշնու
Սիւայականութեան չրբացած , սրբացած մի ձեւափոխու-

մը : Այս է որ Հնդիկ համայնքին փրկութեան համար մարմնառութիւններ առաւ կամ վայրիջումներ ունեցաւ զոր Հնդիկներ կոչած են Ավադասան (մարմնառութիւն) :

Վիշնուականութիւնը թէեւ տարածուն հանդամանք մը առած է, բայց Հնդկական վարդապետութեան գլխաւոր մէկ մասը կը կազմէ :

Վիշնու ինը անգամ մարմնառութիւն ըրած է, որք ընդհանրապէս պատմուած են Պակավաթ-Կիթայի մէջ լայնորոշ և պոռոտ գոյներով, և այս աստուածը պաշտուած է, ադնուական դասակարգերու մէջ իբր ազատարար. քանզի այս աստուծոյն մէն մի կերպաւորումներուն կամ մարմնառութիւններուն կէտ նպատակը եղած է, ազատել Հնդիկ ժողովուրդը վերահաս վաճաղներէն. իր ամբողջ մարմնառութիւնները մանրամասնել պէտք է, ինչու որ կը վերաբերի կրօնի պատմութեան. միայն Տրդ մարմնառութիւնը եղած է Ռամա, որուն կեանքի զրրուազները, յուզիչ տրամները, աղէտները, յաղթութիւնները առատ նիւթ մատակարարած են Ռամայանա կոչուած սքանչելի քերթուածին, որ գրական հրաշակերտ մը եղած է : Տրդ մարմնառութիւնը եղած է Քրիշնա, Վիշնուին բացարձակ ճառագայթումը՝ որ իբրեւ մահկանացու մեռաւ այն քաջամարտիկ զիւցազուներուն հետ, բայց իբր աստուած պաշտուեցաւ և ամէնէն աւելի կիներէն յարգուած է : Ընդհանրապէս այս հազիւ աստուածը կը նկարուի թխորակ, արդէն նոյն ինքն Քրիշնա բառը սեւ կը թարգմանուի :

Վիշնուին Յրդ վայրիջումը եղած է Պուսսա, Պուտտայականութեան հիմնադիր աստուածը : Վիշնու կոչուած է նաեւ Նարայանա այսինքն ջուերերուն վրայ քալող, արդէն կը նկատուի իբր ջրին մակերեսը լողացող :

ՊՈՒՏՏԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

23. Պուսսայականութիւն

Մինչ Պրահայականութիւնը կրօնքիներքեւ կը ճնշէր ու կը թմրեցնէր Հնդիկ հաւատաւորները, ահա կ'ելլէ Պուտտայականութիւնը և իր ձայնը կը բարձրացնէ Պրահայաներու ճնշումներուն ու կեղեքումներուն դէմ : Պուտտային, սիրտերը առինքնող քարոզները, արթնցողին հնդիկ ժողովուրդը իր դարաւոր թմրութենէն և այն մեղկ և թույլ մթնոլորտին տակ Պուտտայականութիւնը մղեց իր տենդոտ պայքարը Պրահայականներու դէմ, թէեւ այս բուռն հակադեցութիւններու տակ Պուտտայականութիւնը տարածուած է Հնդկաստանէն, բայց արեւելեան կողմերը տարածուած է և այսօր միլիոնաւոր ժողովուրդ անշարժ և անյարիւր Պուտտայի արձանին առջեւ, ի ծունր դրած կը պաշտէ և Նիրվանայի երազային տարտամ անըջանքներու մէջ սուզուած կը վերանայ, կ'անէնայ : Պուտտայականութիւնը թէեւ փիլիսոփայաբանազանցական դրութիւն մը եղած է, Հնդիկ վերջին փիլիսոփայական դպրոցին պատկանող, այսինքն Սանք-Հիայի ծոցէն ծլարձակուած և արդիւնաբերուած, բայց ետքը իբրեւ կրօնք պաշտուեցաւ :

Փիլիսոփայական դրութիւն մը ըլլայ թէ կրօնական վարդապետութիւն, իբր ասոր կազմակերպիչը և հիմնադիրը կը ներկայանայ Պուտտան, որուն անունով իր քարոզած դրութիւնը և կրօնը կոչուեցաւ Պուտտայականութիւն :

Արեւելեան Ասիոյ ամէն ազգերը, «Պուտտա»ն կը նկատեն իբր պետը իրենց կրօնին, և կազմակերպիչը իրենց քաղաքակրթութեան : Այս մեծ անունը փառաւորուած է այլազան, ալիակերպ անուններու տակ, ինչպէս, Մոդու-թաթաները կոչեցին զայն Սախառունի, Թիպէթցիները Սանկիիե, Չինացիք Ֆոու, Ճաբոնցիները Պուքո,

Մանչու-թաթարները՝ Պուրխան, Սնաիմցիները՝ Ֆաթ, Մի-ամցիները՝ Սաւոնա իսկ Հնդկիներն ալ՝ Պուսսա, որ Հնդկական ծագում ունի, և սանսքրիթ լեզուով կը նշանակէ «լուսաւորեալ, լուսափայլ» ոմանք ալ կը թարգմանեն «իմաստուն» (le sage) :

Այսպէս թէ այնպէս, Պուտտայի ծննդեան և կեանքի պարագաներու մասին առասպելական գրոյցներ, հոյ մը հետաքրքրաշարժ վէպեր հիւստեամ են, գրեթէ Պուտտայի կեանքը գերբնականով օծուած : Այս մեծ փիլիսոփային կեանքին գէթ կարկառուն մասերը կ'արժէ ներկայացնել հետեւելով Պիւռնուֆի. և Սնգլիացի գիտնական Հուկտըն-Հոտսընի (Houghton-Hodison) որ 1831 ին մանրագնին խուզարկութեամբ շահագրգռական ուսումնասիրութիւններ րրած է :

Ինչպէս ամէն դրութիւն ենթադրութիւններով պիտակուած կ'ըլլայ, նոյնպէս Պուտտայականութիւնն ալ իբր սխառմական դրութիւն և կրօնական կազմակերպութիւն գերծ եղած է ձրի ենթադրութիւններէ :

24. Պուսսայի Կեանքը

Պուտտան ծնած է Քրիստոսէ 560 տարի առաջ Հիմալայա լեռներու ստորոտը թառած Քաթիկալատու քաղաքին մօտ գիւղ մը : Իր հայրը Սոսհոսանա (Soudhodana) կամ Բասիրաճա (Casiradja) անունով, Սաֆիա կոչուած արիական մէկ ճիւղէն յառաջ եկած՝ որուն Ռաճան ալ եղած է : Մայրն ալ կը կոչուէր Մահան Տեյի : Երբ Պուտտա ծնաւ զայն կոչեցին Սիսսարա, որ կը նշանակէ ամենայաջող : Աստուածային մանուկը կ'աճէր, կը զօրանար, 35 կոյս աղջիկներու փայփայոյ և զգուող խնամքներուն տակ :

Տգան՝ հազիւ 10 տարիներ րոյրրած յանձնուեցաւ

Վեսլա-միքրա անուն իմաստունի մը՝ որուն միջոցաւ սուղ ժամանակի մէջ ուսու բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, բժշկութիւն, մաթեմատիգան, գրեթէ շատ մը ուսումնեիրուն խորը թախանցեց :

Թագաւորահայրը ամուսնացուց զայն գեղանի ու խելանի իշխանուհիի մը հետ՝ որմէ ունեցաւ Ռահուլա անուն զաւակ մը : Պայազատ իշխանը ամէն տեսակէտով խաղաղ և երջանիկ էր, արքունական ամէն չորհրդներ կը վարէր : Բայց արքայազուներ գրեթէ 29 տարիներ բուրած, հիմնովին փոխուեցաւ և ուրիշ մտածումներ կը պատուքէին իր գանկին մէջ : Այն շքեղաշուք պալատը, սարքուած խրախճանքները և արքունի պերճանքները այլևս ասոր համար չէին :

Սիստարթան սուր ակնարկներով կը դիտէր ժողովրդեան արգահատելի վիճակը, Պրահմաններու ճնշող և ընկճող աղբեցութիւնը՝ որով ժողովուրդը գատապարտուած էր միապաղաղ անշարժութեան : Կը դիտէր կեանքի առօրեայ պատահարները, սարսուռ ազդող դէպքերը, և յարաշարժ փոփոխութիւններու ենթակայ եղած կեանքը, և իր սեւեռամտածումը եղած էր գիտնալ թէ ինչ է կեանքը, ո՛ւստի կուգայ և ո՛ւր կ'երթայ, կ'աշխատէր մեկնել այդ բարդ ու կնճռոտ առեղծուածները : Պուտտան՝ ցաւով լի կը տեսնէր թէ հզօրը կ'ընկճէր սկարը, անիրաւը կը կեղեքէր անաէր չուառականը, մեծափարթամ հարուստը կը տառապեցնէր ցաւազինորէն աղքատը : Այսպիսի մտաւանջիկ խորհուրդներու մէջ մինչ կը չարչրկուէր, ի լրումն զժաղդութեան տեսաւ նոյն ինքն իր աչքով ցաւալի և սրտամորմոք տեսարաններ, որոնցմէ զգացուած կ'ուզէր լքել ինչ որ աշխարհային էր, և վարել մեկուսացեալ կեանք մը մտահայեցութեան մէջ, և այն բացարձակ առանձնութեան մէջ խորհիլ դարման մը դարերով տառապած ժողովուրդը ազատելու գինը մաշկ-

ցնող տապերէ և տառապանքներէ, և Եփեսոսացի քահանայ մը ըլլալ մարդկութեան խորունկցած վէրքերուն ու ցտեսութեան : Այս ու աչն մաշկ խորհուրդներուն տակ կը քած՝ արքունի զգեստներէն մերկանալով, առանձնացաւ ծառի մը տակ զոր Պուստոսյականները կ'անուանէին Պօկոսի (Bo, Bodhi) այսինքն գիտութեան ծառ, բնապատմութեան կրօնական թզենին (Ficus religiosa) :

Թագաւորահայրը թէեւ չատ աշխատեցաւ ետ կեցընել իր սեւեռուն զաղափարներէն, առջեւը դնելով արքունի ճոխ գանձերը, բայց Պուստոսյան անդրդուելի մնաց իր համոզումներուն մէջ, վերջնականապէս թողուց իր հոյակերտ պաշտօնը : Իր հարազատը Ռահուլան, նաեւ իր նազիկանազ կինը Եագոտարան, թողուց իր անունը կոչուելով Սաքիա մունի, այսինքն Սաքիայի ճգնաւորը : Այսպէս Սաքիա մունին փոքրելով իր մաղերը առանձնացաւ անապատը և եղաւ թունդ ճգնաւոր մը :

Արդէն ատոր ժամանակ Հնդկաստանի մէջ կային վանական ճգնաւորներ : Ճգնաւորութիւնը հոգեկան կեանքի մը պատրաստութիւն է . գերբնական զիտութիւն մը ձեռք բերելու համար : Կրօնա-փիլիսոփայական, կեանքը գրեթէ այն մենաւորութեան մէջ կը կազմուի : Բայց Պուստոսյի ճգնաւորութիւնը բոլորովին կը տարբերէր «Փաղիք»ներու կամաւոր տանջանքներէն և զրկանքներէն : Պուստոս իր մենութեան մէջ ունեցաւ փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ . և իր ճգնաւորութեան մէջ կը կարգադրուի փիլիսոփայութիւն մը :

Սաքիա մունին ալ իր մենութեանը մէջ աւարկայ ըրած է քայքայելու եմթակայ մարմինը, կեանքի ազդիւն և զաղփաղիւն անկայունութիւնը, մարդուն կրած տառապանքները, Պրահմիներուն ճնշող ազդեցութիւնը և այս ամենուն համար պէտք է վեր բարձրանալ աշխարհի տափակութիւններէն և «Նիրվանայ»ի մէջ սուղուել : Այս-

պէս Սաքիամունին մեղցնելով իր զգայարանները եղաւ «Հօքանա» այսինքն զգայութիւնը մեղցանող բոս Տրէյրըրի : Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ իր ուսուցչին Կօթամայի անունով կոչուած է Կօթամա :

Հօթամա, ծառին տակ ներքին սղայքար մղելով երկրային բաղձանքներու և հաճոյքներու պատրանքին դէմ, հասած էր գիտութեան : Իր անունը հռչակ հանեց և ամէն ոք յարգանքով կը վերաբերուէր : Այլեւս փրկութեան ժամը հնչեց, Հօթաման ճգնարանէն դուրս ելլելով սկսեւ էր քարոզել ոգևորուած շեշտերով այսպէս :

«Ո՛վ Պրահմիներէն ճնշուած ժողովուրդ, ես աստուածներու կողմէն եկած եմ լոյս արեւելու, խաղաղութիւն բերելու, լսեցէք իմ ձայնիս, և պիտի հասնիք կատարելութեան կամ գիտութեան» :

Պուստոսյի այս պերճ քարոզին հետեւեցան Մեկուտայա ճգնարանին 5 վանական ճգնաւորները և Պուստան նկատեցին իրր տիեզերքի լոյսը, և այս առաջին քարոզին մէջ բովանդակուած էր իր վարդապետութեան հիմնական կէտերը, հոգեոյ փրկութեան չորս ճշմարտութիւնները, և կ'անարկէր ընդհանրապէս «Ապաւէնի բանաձևին», որ Պուստոսյականութեան դաւանանքը կըսած է :

Պուստոս, իր քարոզներով գրեթէ 5 ամսուան մէջ յաջողեցաւ շատ հետեւողներ ունենալ : Հինգ վանականները 60ի բարձրացան և թիւը յանգեցաւ 1200ի : Պուստա իր ցնցոտաւոր աշակերաններով կը քարոզէր միշտ . իր ձայնը անուշ հնչեց ամէն տեղ և իր հետեւողները օրէ օր կը շատնային մինչեւ իսկ Ապօֆա թագաւորին ամբողջ բանակը ուղեց վանական ըլլալ, շատ մը իշխաններ, թագաւորներ յարեցան անոր և գրկաբաց ընդունեցին Պուստային կրօնա-փիլիսոփայական վարդապետութիւնը : Բայց Պրահմիներուն սրտերուն մէջ արմատացած ատելութիւնը ժայթքեցաւ և սաստիկ հալածանք հանեց Պուստոսյին

դէմ որ ոչ թէ միայն Պրահմանեան վարդապետութեան մէջ փոփոխութիւններ մացնել կ'ուզէր, այլեւ ընկերական կեանքին մէջ, բարոյական օրէնքին առջեւ մարդոց հաւատարմութիւն քարոզելով կըստառնար ջնջել դասականագի դրութիւնը,

Պուտտայականութիւնը իբր թէ յաղթուած. թէեւ վրտարուեցաւ Հնդկաստանէն, բայց Չինաստան, Ճապոն, Թիպէթ և Հնդկաստան ընդունեց յարգալի կերպով և այսօր 450 միլիոն ժողովուրդ կ'երկրպագէ Պուտտայի արձանին առջեւ:

Կօթամա, հակառակ Պրահմանեան հալածանքներու անյնաս կերպով քարոզեց լման 40 տարի և հիմնեց վանական-միաբանութիւն: Արդէն Հնդկաստանի մէջ վանականութիւնը փիլիսոփայական կեանքի մէկ ձեւն է: Այսպէս երկար տարիներ քարոզելէ ետք Կօթամա 84 տարեկանին մեռաւ և Աստքա թագաւորը, ըստ Տրէյքըրի, իր մարմինը 84000 նշխարներու բաժնել տալով ցրուեց ամէն կողմ՝ սրունց վրայ հիմնուեցան շատ մը մեհնաններ (Ստուքա) և շատ մը վանքեր (Վիհարա):

25. Նիրվանա

Այս բառին ճշգրտակի սահման մը տալ դժուարին է և այս մասին կարծիքներ կը տարբերին: Չինացի Պուտտայականները կըսեն Նիքոն կամ Նի-քո-ան-կա՝ որ կը նշանակէ կատարեալ միտք: Բայի լեզուաւ կը կոչին Նիպպանա, եւրոպացի բանասէրներուն գալով, կը թարգմանեն մարիլ, չիջանիլ (être soufflé, être éteint): Ոմանք ալ կը նկատեն իբր մաքի մը կացութիւն կամ թէ քունի աստուած:

Նիրվանան այսպէս թէ այնպէս, այն միջոցն է որով մեր անցաւոր գոյութիւնը ուրանալով կը վերագառնանք անէութեան ծոցը:

Նիրվանայի այս գաղափարը ցոյց կուտայ թէ Պուտտայական փիլիսոփայութիւնը յուստես փիլիսոփայութիւն մ'է, քանզի ըստ Պուտտայականութեան, ծնիլը վիշտ մ'է սպրիլը՝ վիշտ, մահը՝ վիշտ: Կեանքը գրեթէ վիշտերու երկարաշար շղթայում մը, արդէն Նիրվանայի մէջ մեռնել՝ անգործունէութեան կամ անշարժ մեռելութեան դատապարտուիլ կամ սպրիլ է, գոյանալէ դադրիլ է:

26. Իր Վարդապետութիւնը

Թէեւ Պուտտայականութիւնը իբր բարոյականութիւն քարոզող կրօն մը, տարածուեցաւ Պուտտայի և իր աշակերտներուն ռանդարորը նախանձայուղութիւնով, բայց բնազանցական-փիլիսոփայական դրութիւն մը եղած է. անաստուածեան, Կապիլայի՝ Սանկ Հիայի մէկ ճիւղը:

Այս դրութիւնը գրեթէ ընդգրկած է Կապիլայի բնազանցութիւնը և հոգեբանական տեսութիւնները: Պուտտա բնական աշխարհի նկատմամբ ուրազած է ստորագրելներով որակուած գոյացութիւն մը, և ընդունած գերազոյն գոյութիւն շարժող գոյութիւն մը՝ ինքն ըստ ինքեան գոյացութիւն ունեցող: Գրեթէ անաստուածեան դրութիւն մը եղած է Հեկկիլ և Պուլսների փիլիսոփայութիւնէն առաջ: Պուտտային հոգեւոյ մասին արտայայտած տեսութիւնները իրարու հակասական են:

Իբր անշատ, ուրոյն գոյացութիւն մը հնկատեր, այլ մարմնական կազմաւորութիւն, կենդանական գոյութիւններու արտաքին մէկ արտայայտութիւնը: Հոգին. իբր ուրոյն գոյացութիւն չընդունելով հանդերձ, հոգեկան կարողութիւններն ալ կը մերժէ հակառակ երկապաշանութեւ (dualiste) որոնք մարդուն մէջ ուրոյն ուրոյն երկու գոյակցութիւններ կ'ընդունին, մին մարմնական՝ միւսը հոգեկան: Պուտտա ընդունած չէ՝ նաեւ մենա-

պաշտներուն (Moniste) պէս հոգւոյ և մարմնոյ միացումը. այսուամենայնիւ հակառակ իր նիւթապաշտական հայեացքներուն, որդեկրած է հոգեչրջութեան գաղափարը: Արդէն այս գաղափարը արեւելեան ազգերու բոլոր կրօններուն մէջ վաղընկալ որդեգրուած վարդապետութիւն մը և Պիւթա-գորասի միջոցաւ փոխադրուած է Հնդկաստանէն եգիպտոս, և ասկից Յունաստան, և ասկէ ալ բոլոր Եւրոպա: Եւ այս գաղափարը մեծապէս նպաստած է Պուտտայականութեան յարածուն ծաւալման: Եւ այս ըմբռնումով, հոգին մարմինէ մարմին փոխանցուելու ստին իր հետ կը տանի մարդուն «*ֆալսան*» այսինքն բարի և յոռի գործերը:

Պուտտա, թէև արարչի մը գոյութեան և հոգեկան էարդութիւններու մասին պայծառ և յստակ գաղափարներ չպարզեց, բայց իր սեւեռամտածումը եղած է բարոյականութիւն, յորում պիտի դանէ գերագոյն գիտութիւն և իտէյական խաղաղութիւն:

27. Չորս մեծ նշմարտութիւններ

Պուտտա՝ իր փիլիսոփայ, աստուածութեան անուսով բան մը չպահանջեց, այլ բնադանցականի և բարոյականի տեսութիւններով կատարեց այն մեծ բարենորոգումը՝ որուն կցուած է իր անունը. և այս վսեմ, չորս մեծ ճշմարտութիւնները քարոզեց՝ որ Պուտտայականութեան դաւանանքը եղած է: Այս մեծ ճշմարտութիւններն են (*quatre verités sublimes*).—

«Յաւը՝ որ անբաժան է մեր գոյութենէն, այսինքն կը տառապինք, որքան կ'ապրինք:»

«Փափաքը՝ մեր ցաւին սկզբնապատճառը:»

«Պէտք է ջնջել փափաքը ցաւէ ազատելու համար:»

«Կայ ճամբայ մը՝ որով կարելի է ջնջել փափաքը՝ որոնց նպատակակէան է ամենամեծ բարին՝ որ է անէացում, նիրվանա:»

Այս 4 մեծ ճշմարտութիւնները, այն ժամանակուան արեւոյ հոգեփոխութեան և յաջորդական ձեւերու գոյացութեան արդիւնքն է:

Կ'արժէ պարզել այս մեծ ճշմարտութիւնները:

Ա. Յաւը.— Սաքիա այս կը հաստատէ կեանքը արտադրող 12 պատճառներուն սովորական չղթայումէն: Ինչպէս մահուան և ծերութեան պատճառը ծնունդ է, անոր պատճառն ալ չարժուէն գոյութիւն և գոյութեան պատճառը իրարու հանդէպ ունեցած սէրը. առանց սիրոյ ո՛րէ բան գոյութիւն չպիտի ունենար: Եւ այն պէ-րը յառաջ կը բերէ գոյութեան փափաքը, և փափաքին բուն պատճառն ալ զգայութիւն է, զի փափաքը միշտ հետամուտ կ'ըլլայ ձեւք բերել ինչ որ իրեն հաճելի է. և արհամարհել ինչ որ անհաճոյ է և այս զգայութիւնն ալ յառաջ կուգայ զգայորանքներու, իրերու արտաքին առարկաներու հետ ունեցած չփումէն. զգայորանքներն են որ արտաքին առարկաները կը ձեւաւորեն և որոշել կուտան իրարմէ, այն ձեւն ալ յառաջ կուգայ իմացումէն և իմացումն ալ ըմբռնումէն՝ որ տեսակ մը հայելի է, որուն ընդմէջէն երեւակայութիւնը կ'ընդհմարէ աշխարհը: Այս ըմբռնումներուն պատճառն ալ ապիտու-թիւն, այսինքն այն ցնորքն է՝ որ այս աշխարհի իրե-րուն կուտայ սա յատկութիւնները, ինչպէս տեսակա-նութիւն, հաստատութիւն և իրականութիւն: Այս նախ-նական ցնորքը գոյութեան ծագումն է. ուրիմն այս աշ-խարհը անհուն ցնորք մը, պատրանք մ'է (*une illusion immense*) ահաւասիկ Ա. վսեմ ճշմարտութիւնը:

Բ. Ճշմարտութիւնը, փափաքը մեր ցաւին սկզբնա-պատճառը, արմատը, թունաւոր ծառին տերեւէն աւե-լի հատու է: Նա ցորացած պատկեր կամ թէ արձագանդ, նա մոգութիւն և հեռանկար, ջուրի պղպջակի կամ փրփուրի պէս թափուր է: Բաղադրուած ո՛րէ առարկայ մը ան-

հրաժեշտ կը քայքայուի, կը կորսուի: Կուէ աման մ'է զոր կը կոտրէ նուազ բաղխում մը: Ամէն բազադրեալ բան, արդիւնք և պատճառ է, ոչ մէկ էակ ինքնիրեն կը գոյանայ այլ ուրիշէ մը յառաջ կուգայ և ասկէ է գոյացութիւններու յայտնի երեւութական մշանջնութիւնը: Բայց իմաստունը բնաւ չի խաբուիր, կը հասկնայ թէ ամէն բազադրուած բանը և կուտակումը ունայնութիւն է, որ միայն անշարժ է. այն էակները զոր մեր զգայարանքները կը ներկայացնեն, ներսէն և թէ դուրսէն թափուր են:

Գ. Ճշմարտութիւնն է. «Պէտք է ջնջել փափաքը ցաւէ ազատելու համար»: Յաւէ ազատելու և փափաքը մարելու համար ցնորական գոյութիւնը ոչնչացնելու է Նիրվանայով: Արդէն ինչպէս բացատրուած է, Նիրվանա բառը կը նշանակէ շունչին բացակայութիւնը կամ չիջումը: Նիրվանա վախճան կուտայ թէ արեգիւրական այլակերպութեան, թէ ծնունդներու և վերածնունդներու և թէ կեանքի անդադրում փոփոխականութիւններուն և ցնորքներուն: Ուստի, Նիրվանան է բոլոր գոյութեան բացարձակ ոչնչացում կամ թէ անշարժութիւն, ըստ ոմանց գոյութեան ծոցը չարժուն գոյացութեան ոչնչացումը:

Դ. Վսեմ ճշմարտութիւնն է անէացում և այս անէացումին հասնելու բարոյական միջոցն է բոլորովին փափաքը չիջուցանել և ապրելէ հրաժարիլ և այս Պուտտայականութեան բարոյական սկզբունքն է, այսինքն հրաժարիլ իր գոյութենէն և բոլոր փափաքները չիջուցանել. ահա այս եղած է հիմնական օրէնքը Պուտտայականութեան:

28. Բարոյականութիւն

Պուտտա բոլոր մարդերը կը հրաւիրէ փրկութեան և Նիրվանային առանց դասակարգելու խտրութեան և ա-

մէն դասակարգելուն կը քարոզէ կրօնական հաւատարմութիւն. այսպէս «Իմ օրէնքս ամէնուն համար հաւատարութեան օրէնք է՝ ոչ իմաստունի և ոչ ագէտի, ոչ հարուստի և ոչ աղքատի. ոչ Պրահմինի և ոչ Տնդիկ հաւատաւորի միջև խտրութիւն չկայ: Իշխան մ., Պրահմին մը, քահանայ մը հասարակ մարդերէն գերազանցութիւն չունին, Պրահմինի մը և ուրիշի մը մէջ բնաւ տարբերութիւն չկայ:» Այսպէս Պուտտա կործանեց քրմական դասակարգութիւնը և բարոյականութիւնը ազատագրած է սնտարի պաշտամունքներէն և կրօնական արարողութիւններէն և առնց տեղ հաստատած է բարոյական պարտաւորութիւնները: Պուտտային համար զիտութիւնը բարոյականութիւն է և առաքինութիւնը բարոյականութեան ամենէն մեծ յատկութիւնը:

Պուտտայի բարոյականութեան մէջ բարագոյցուած կը տեսնենք արդարութեան, զթութեան, մարդասիրութեան, համերաշխութեան և սրբութեան պայծառացող ճաճանհերը: Այս բարոյիկ յատկութիւններուն մէջ, ամենէն առաջ, ամենէն աւելի զթութիւնը շնչուած և ծայր աստիճանին նրբացած ու սրբացած է, ինչպէս սա առածը կ'արդարացնէ. «Ծառը զինք հատանողին չզլանար իր ստուերը». մինչև իսկ թշնամիին հանդէպ սիրով և մարդասիրութեամբ վարուելու է. ատելութիւնը սիրով կը յաղթուի: Սէրը, գթութիւնը, առաքինութիւններուն զլխաւորը, սրբագոյնը եղած է: Նոյնպէս բարկութիւնը կը յաղթուի սիրով, չարը՝ բարութեամբ, սրտութիւնը՝ ճշմարտախօսութիւնով: Այսպէս սէր, գթութիւն, մարդասիրութիւն շնչուած են Պուտտայի բարոյականութեան մէջ. կրնանք ակնյայտ ըսել թէ Պուտտայականութեան կրօնը եղած է մարդասիրութեան կրօնը:

Պուտտայի բարոյականութեան մէջ ամենէն աւելի որոշապէս բարացուցուած է իմաստութիւնը և առաքի-

նութիւնը և 8 հատ բարոյական սկզբունքներով խտացած է իր բարոյականութիւնը :

1. Հաւատք մը՝ վշտի վարդապետութիւնը (դարման) ճանխաղու համար :
2. Հաստատուն կամք :
3. Զգայարանական հաճոյքներէ և վայելքներէ հեռի կենալ և իր սրտին մէջ ո՛նէ խէթ չ'ունենալ :
4. Միշտ ճշմարտութիւնը բռնել :
5. Ուղիղ գործ :
6. Ծշմարիտ կեանք :
7. Ուղիղ միտք :
8. Ուղիղ հայեցողութիւն և արդար մահ :

Թէեւ Պուտտայականութեան մէջ վեհ բարոյակա-նութիւն մը կը բուրէ, բայց այն վեհ գաղափարները, սրբացած, նրբացած զգացումները, լուրջ և ծանրախոհ սկզբունքները գրեթէ կուգան, կը յանդին անէութեան կամ նիւթանային մէջ : Ոմանք Պուտտայականութեան բարոյականութիւնը տեսնելով, անխորշդարար կը յանդգնին բռնել թէ՛ Քրիստոնէութիւնը Պուտտայականութեան մի ձեւն է, մէկէ աւելի հանգիստութեան եղանիւր գտնելով : Բայց եթէ ուշի ուշով բաղդատենք, որքան խոշոր տարբերութիւններ կը ցցուին մեր աչքերուն առջեւ : Քրիստոնէութեան մէջ կեանք մը կը չարժի, ան կեանքի ծիրը կ'ընդարձակէ լայնօրէն, և այն կեանքի ձգտումը եղած է կատարելութիւն. մարդուն կոչումը, իտէպը, արդէն կատարելութիւնն է :

Քրիստոնէութիւնը լաւատես փիլիսոփայութիւն մ'է, կեանքոտ չարժեւորութեան. իսկ Պուտտայականութիւնը դանդաղ, անշարժ, միւսկուլութիւն. Քրիստոնէութեան մէջ լաւատես շունչ և հոգեւոր փրկութիւն մը կը սաւառնի : Այս ալ թէեւ Պուտտայականութեան պէս կը քարոզէ

աշխարհատեսցութիւն, կիրքերու զսպում, զգայական ցանկութիւններու մեռացում, բայց և այնպէս կը յարգէ աշխարհի վայելքները, զորս ձեռք բերելու է կանոնաւոր աշխատութիւնով, ուղղութեան և պատուոյ շրջանակին մէջ : Սա անուրանալի է որ Քրիստոնէութիւնը, դարերու ընթացքին մէջ իր նախօրօք պարզութիւնը կորուսած է միջին դարու աւատական խնդիրներու միջոցաւ և այսպիսի Քրիստոնէութիւնը բաղդատութեան կշիռն մէջ դրնելով վարկարկի բնիկ ուղած և փորձած են ոմանք իմաստակներ, ինչպէս Հեկկիի համար Քրիստոնէութիւնը Պապականութիւնն է «Christianisme c'est le Papisme» :

Արդէն Պուտտայականութիւնն ալ իր առջի պարզ փիճակին մէջ չ'մտց. երկու աշխատեւորներ ունեցաւ որոնց մին կոչուած է Մանիսայականութիւն (Mantrisme) և միւսը՝ Դանիսայականութիւն (Tantrisme) որոնք թիւղէթ և Մոնոլիթայի մէջ շատ տարածուած են և այս երկու աղանդները ծնունդ տուին Լաւայականութեան որուն հոգեւոր պետը «Լաւան» կը յարգուի իւր մարմնացեալ Պուտտա :

29. Պուսսայական Գրականութիւնը :

Հնդիկ գրականութիւնը Վէտայական ու Պրահմայական շրջաններէն անցնելով կը հասնի Պուտտայական շրջանին : Ա. շրջանին մէջ գրականութիւնը քնարերգական, Բ. ին մէջ իմաստասիրական և Գ. ին մէջ կրօնական : Պուտտայական գրականութիւնը գրեթէ կրօնական եղած է : Սաքլամունիի մահուանէ վերջ Պուտտայականութեան նուիրական գիրքերը երեք մասերու բաժնուեցան այսպէս .

1. Վիւնայա-Բիքախա (կանոններ)
2. Սուքրա (ճառեր կամ քարոզչիկ Պուտտայի)

3. Ապրիստուն (Բարձրագոյն վարդապետութիւն կամ բնազանցութիւն) :

Ա. ը կը բովանդակէ ընտրեալներու միաբանութեան կենցաղի պատուէրները ու կանոնները : Բ. ը կը պարունակէ Պուտոսայի ուսմունքները, քարոզութիւնները ու վճիռները, որոնք թէ աշխարհական հետեւողներուն համար և թէ միաբանութեան համար են : Վերջապէս կը պարունակէ քանի մը այլաբանութիւններու կանոններ, որոնք կը պարզաբանեն վարդապետութիւնը :

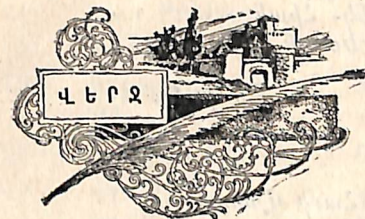
Գ. ն ալ կը պարունակէ Պուտոսայականութեան փիլիսոփայական ու կրօնական խորագոյն վարդապետութիւնները :

Այս երեք հաւաքածոներն ալ չեն բովանդակիր աստուածային յայտնութիւններ. զի Պուտոսայականութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ սա գաղափարը թէ յաւիտենական ճշմարտութիւնը յայտնուած կամ ներշնչուած ըլլայ աստուծոյ մը կամ ո՛րեւէ ներշնչեալ մարդու մը ձեռքով :

Մարդը, իր յատուկ զօրութիւնով կրնայ հասնիլ հոգեւոր և բարոյական կատարելութեան, որ է յայտնութիւն և ներքնահայեցութեամբ կ'ընդնշմարէ յաւիտենական ճշմարտութիւնը, երբ կը հասնի լուսաւորութեան վիճակին : Երեք Բիքսաֆաներ կը քարոզեն այս ճշմարտութիւնը :

Պուտոսան այս ճշմարտութիւնը աւետելու համար մըղեց իր գթութիւնը, իր անսահման մարդասիրութիւնը, իր կ'ընկրկութիւնը մեր տառապանքին և տգիտութեան համար : Քանզի տգիտութիւնը բնական կուրութիւն է, (avidia) որ կ'արգիլէ մեզ՝ գտնելու այն ճամբան՝ որ մեզ պիտի հանէ Սաւառայեան այսինքն աշխարհէն ու Պուտոսայի համար պատրանքի և ցաւերու տեղն է ուսկից ոչ ոք կը խուսափի մինչև որ ճշմարիտ գիտութեան լոյսը չըրօսուի մեր ներքը :

Բայց ինչպէս վերը պարզած ենք, թէ և գիտութեան լոյս մը կը քարոզէ և մարդասիրութեան փիլիսոփայութիւն մը, բայց այս փիլիսոփայութիւնը տխուր և յուսահատական է, Շորենհաուերեան փիլիսոփայութիւն մ'է : (*)

(*) Պետի ջանամ յաջորդաբար ի լոյս ընծայել Արեւելեան հին աղգերու փիլիսոփայութեան պատմութիւնները, ներկայ անդամիկ աշխատութեան գտնելիք ընդունելութիւնը ինծի խրախոյս ունենալով :

ՅԱՆԿ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ

Գրուիս Ա.

Արիներ	էջ 9
Հնդկներու ֆաղափական կազմակերպութիւնը	10
Կրօնի եւ Վեհականեր	11
Աստուածաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն	14
Հնդկներու ֆաղափակ. եւ փիլ. փայ խօսող մասեակներ	16
Փիլիսոփ. դրութիւններ կաւ Տարասնաներ	18

Գրուիս Բ.

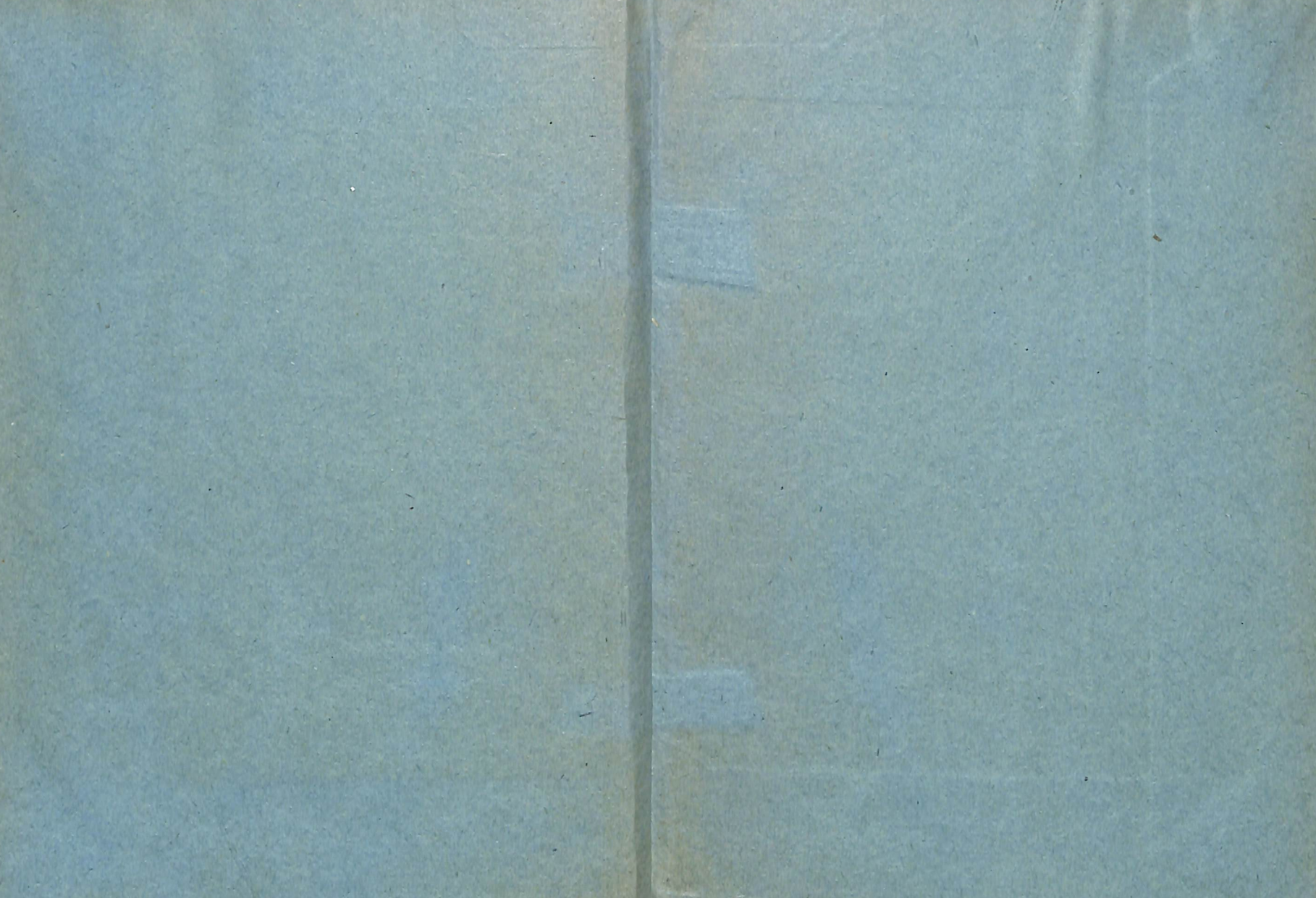
Հնդկական փիլիսոփայական դպրոցները	19
Ա. Ճեյնիկի դպրոց կաւ Միւնստա Բուրմա	19
Բ. Վիագայի » » » Ուրբարա	22
Գ. Կորանայի Նիայան	26
Դ. Բանասայի Վեհեշիփան	32
Ե. Կապեշայի Սանկ-Հիան	33
Զ. Բարանշայի Եօլան	44

Գրուիս Գ.

Մանասարարա	47
Ռանայանա	49
Պակափար-Կիւա. Հարի Վանաս	50
Մանուի Օրինագիրք	63
Պրահնայականութիւն	66
Պրահնա	68
Պրահնայական Վարդապետութիւն	74
Սիվա	76
Վիշնու	77
Պուսսայականութիւն	79
Պուսսայի կեանք	80
Նիւրվանա	84
Իր Վարդապետութիւնը	85
Չորս մեծ ճշմարտութիւններ	86
Բարդականութիւն	88
Պուսսայական Գրականութիւն	91

ՈՒՂՂԵԼԻՆԵՐ

էջ	Տող	Սխալ	Ուղղիչ
23	25	théologique	théologique
25	1	ցտանքը	ցանցքը
27	29	actio	action
32	27	«մոնաս»	«մոնաս»
34	4	doul	soul
34	24	teray-point	turning-point
34	29	dualisto	dualiste
36	29	dualist	dualiste
37	20	Քարտէն	Արդէն
40	24	then Product	than product
46	5	հոգեհասու	հոգեաւ
46	19	hypnostique	hypnotique
48	7	Վէսպա	Վիպա
49	32	Ռաքչասաներուն	Ռաքչասաներուն
51	14	զգանիկ	զգանիկ
52	1	Ներու. . .	Ներու. . .
52	15	mysticieme	mysticisme
57	17	կը մեղուցանէ	կը մեղուցանէ
63	24	խախտեցնող	խտղտեցնող
63	25	մը թուանայ	կը թուանայ

Р. У.

№ 7024